15/1537

רענעסאנס

א חודש זשורנאַל.

רעדאַגירט פֿון לעא קעניג.

יאנואר 1920. באנד 1. נומ. 1. לאנדאן.

אינהאלט:

לעאָ קעניג ... ... רענעסאנס-מאָטיװען

ז. װײנפּער ... ... ירושלים (ליעדער)

לואיס גאָלדינג ... רבי יוסף׳ס שוהל (ערצעהלונג)

ח. נ. ביאַליק ... און װעט איהר געפֿינען... (ליעד) פֿון העברעאיש שמעון גינזבורג.

לואיס זאַנגװיל ... ... רוי-מאַטעריאַל

דוד זיידענפֿעלד ... כ׳שפּיל זיך מיט ליים (ליעד)

לעאָפּאָלד פּיליכאָװסקי ... מאָריץ גאָטליעב

אַלפֿרעד א. װאָלמאַרק ... לעאָן באַקסט

לוסיען פּיסארא ... ... די קונסט פֿון דרוקען

דר. י. מ. זאלקינד ... די געשיכטע פֿון בוך-דרוקעריי

ש. װינסטען ... ... אין געפֿענגעניש (ליעד)

משה עובד ... ... ליעד (פֿאָלקסמימליכעס)

ש. שערמאַן ... ...איינשטיין און זיין טעאָריע

יוסף לעפּטוױטש ... ... דער אָטהעם פֿון גאָט

יהושע פּאדרוזשניק ... די בלינדע און דער עלעפֿאַנט

נ. פּאָלסקי בריעף װעגען דער העברעאישער ליטעראַטור

דוד זיידענפֿעלד ... לאָנדאָנער גרופּע אויסשטעלונג

ישראל זאַנגװיל ... װעגען שמריהו לעװין׳ס בוך

ש. װינסטען ... באָמבערג׳ס אויסשטעלונג

י. ל. ... װאלמארק׳ס אויסשטעלונג

ח. עפּשטיין ... דער אידישער באַלעט אין פּאַריז

לעאָ קעניג ... ... יעקב פּ. אַדלער

י. פּ. ... מאָשקאָװיטש׳עס אינטערפּרעטאַציע פֿון שײלאָק

נאָטיצען.

„דאַן האָט פלוצלונג געגעהנט מיט האַרץ-קלאַפּונג, אַ בלאַסער איד, מיט טראָפּען בלוט אויפ'ן שטערן, מיט אַ דערנער-קרוין אויפ'ן קאָפּ און מיט אַ גרויסען צלם אויף די אַקסלען; און ער האָט אַ שליידער געטהאָן דעם צלם איף דער הויכער געטער-בימה, אַזוי אַז די גאָלדענע בעכער זיינען אַראָבגעפאַלען און די געטער זיינען געוואָרען שטום, בלייך און בלייכער ביז זיי זיינען פערשוואונדען געוואָרען אין דער לופטען".—האנריך היינע.

לעאָ קעניג.

רענעסאנס-מאטיװע.

דאָס מאָדערנע אידענטהום קען געגליכען װערען צו א גאון, װעלכען ס'איז צו לאַסט געװאָרען זיין גאונות; צו א גאט-געבענשטען אדער גאָט-געשטראפטען זשעני, װעלכען עס זענען נמאס געװאָרען זיינע הבלי יצירה און האט זיך פערבענקט נאך באנאליטעט, נאכ'ן קאנװענציאנעלען און געװעהנליכען.

עס דערמאנט זיך דער ביבלישער נביא יונה, װעלכער איז אנטלאָפען פון זיין גרויסער שליחות און האָט זיך געװאלט בעגנוגענען מיט א בעשיידען פערהוילען װינקעלע איפ'ן גרויסען לעבענס-שיף, געװאָרפען פון די געפעהרליכסטע שטורמען.. דאָס אידישע פאלק דערמאהנט לעצטענס א אלטען מאיסטער, װעלכער האט זיך פערבענקט נאך די חדר-יאהרען, נאך דער אקאַדעמיע, מיעד װערענדיג פון די אייגענע רייף אונהארמאנישע שאַפונגען, פון זיינע מיסטיש אויסטערלישע ניגונען... דאס אידישע פאָלק קאפירט איצט אַלטע מאסקעס, אלטע פערגליװערטע פאָרמען...

איהר שטעלט זיך פאָר דעם רוגזא'דיגען, צװעהמאנטען אַלטען מיקעל אנדזשעלא קאפירענדיג א קלאסישע װענוס אדער דעם קראנקען מיסטישען דאסטאיעװסקי, זיך לערנענדיג שרייבען אויף דער עלטער פון אַ בריעף-שטעלער? — —

איינציגע מאטיווען און בעוועגונגען אין דעם מאדערנעם אידישען לעבען רופען ארויס אט די אסאציאציעס.

די לאסט פון גרויסקייט איז דאך אזוי אומערטרעגליך שווער, אייביג שאפען נייע אלע אנגענומענע געזעצען און פארמען איז דאך אזוי אונדאנקבאר און צאהלט זיך אזוי שלעכט... פערבענקט זיך פון צייט צו צייט דער אויסדערוועהלטער און בעפרייטער נאכ'ן זאטען "טאפ פלייש" און איז מקנא דעם פשוט'ן בשר ודם, דער זיסער מיטעלמעסיגקייט...

מאנכע פעלקער זענען אין דער מדרגה פון גאונים.

דער רוב פון זיי זענען נארמאלע מיטעלמעסיגקייטען, אקאדעמישע פעלקער, אזוי צו זאגען. דאס אינדיווידועלע און אייגענארטיגע איז א לייכטער טוי בלויז אויף זייער אויבערפלאכע, אבער אין אלגעמיין זענען זיי אזוי ענליך איינער צום צווייטען: כמעט די אייגענע מלחמות, עוואלוציעס און רעוואלוציעס... נור א פאר פעלקער זענען אויסדערוועהלטע און געשטראפטע, ווייזען שארפע (מיאוסע אדער שעהנע) אייגענארטיגקייטען, וואנדערן אינ'ם טהאל פון דער געשיכטע אויף אייגענע קרומע און קלייכע וועגען...

לידען אנגעהייער, ווייל דער "צלם אלהים" דער צלם פון אריגינאליטעט רוהט אויף זיי און ווערען אפט אזוי מיעד פערצווייפעלט און זענען צייטענווייז אזוי מקנא די "גליקליכע" נארמאלע פעלקער-שכנים...

אין די עפאכען פון יאוש און קנאה, זענען זיי גרייט מקריב צו זיין אלע זייערע גלות'ן, אלע לידען און יסורים פאר א נארמאלען אייםבליק, פאר א פאהן, פאר אן אמבאסאדאר א.ז.וו.; דאס אידישע פאלק איז איינע פון די געניאלע פעלקער און אין דעם לעצטען יובל יאהרען, האט זיך עס פערבענקט זעהר שטארק נאך נארמאליטעט.

די לידען זענען דאך אומגעהייער געווארען, די חזיונות שווארצער און שווארצער... האט דער אלטער ישראל געמיינט קאפירען א אלטע קלאסישע סטאטוע. קאפירען און אידעאליזירען... קענט איהר דעם שיר פון דעם מאדערנעם העברעאישען דיכטער טשערניחאווסקי "אצל פסל אפולו"?...

אין גרויס און צאהלרייך, זענען די בענקשאפטען און זוכונגען פונ'ם מאדערנעם אידענטהום :

ערשטענס, איז עס ווי ניט צופריעדען מיט'ן אייגענעם שאפען, עפעס קען עס ניט צוגעפאסט ווערען צו קיין סיסטעם, צו קיין "שולע". עס איז קראנק און ניט נארמאל, הערען מיר פון אלע זייטען. אלע פארמען און אלע פארמולאציגקייטען. געגעבען געטער דער וועלט און געהאלפען מאכען די ביטערסטע רעוואלוציעס. געבויט סיסטעמען פאר אנדערע און זיי געהאלפען צווהארפען. און דער מאדערנער איד בלאנדזשעט אין א מין חאאס פון בעגריפען און בעוועגונגען, פערשטעהט זיך אליין ניט און איז זיך אליין כמעט ווי נמאס...

אייביג אנגעשווארפען זיין אויף יענעם מיט תורות און דעות און אזוי ביטער לידען און אזוי בלינד פון א מיסטערישער קראפט געשווארפען און געשליידערט צו ווערען אינ'ם "עמק הבכה"...

ניין, ס'איז קיין תכלית ניט און קיין שאפען ניט.

"מען דארף ווערען נארמאל צו לייטען און צו פעלקער גלייך."—

און צווייטענס, האט זיך דער אלטער ישראל פערבענקט נאך א היים... ניט אזוי נאך ד ע ר היים, נאך ד ע ם מקור (אינ'ם גייסטיגען אחד-העמ'ישען זין) נור נאך א היים צו פעלקער-גלייך... (דער חלוק צווישען אסך ציוניסטען און אונזערע אסימילאטארען איז דאס אין דער צייט וואס די לעצטע ווילען זיך אסימילירען איינצעלווייז, שטרעבען יענע אונבעוואוסט אפילו די ערשטע צו א מאסען-אסימילאציע אין טעריטאריאלע ראמען... ניט אומבערעכטיגט איז געווען אחד-העמ'ס קריטיק אויף הערצל'ס "יודענשטאאט").

נאך אן אנשטענדיגע, בעל'הבתישע "סטודיא" האט זיך דער אידישער פאלקס-זשעני פערבענקט: מיט שעהנע [illegible], פארביגע כלים און איבערהויפט מיט אלע מאדערנע בעקוועמליכקייטען. דאס באהעמיע-פאלק האט זיך נאך א קאריערע פערבענקט.

ביז אהער איז דעם אידענ'ס "אטעליע" געווען די גאנצע וועלט און מיט'ן פעקעל אויף די פלייצעס און מיט'ן ספרל אין דער האנט ארומגעשלעפט זיך פון פאלק צו פאלק, פון לאנדשאפט צו לאנדשאפט און געשאפען. מען האט איהם איינגעלאכט, געהאלטען פאר א "קראנק" א בעז אנשיקעניש און צרות געהאט, אוי צרות!... —

ניין, נור א היים מוז מען האבען און דארט וועט דאס אידישע פאלק זיין פעהיג צו שאפען נארמאל!

אויך נאך א שפראך האבען זיך אידען פערבענקט אין מאקע נאך א י י ן שפראך!

דאס פאלק וואס האט גרויס געשאפען אין אלע שפראכען, דאס פאלק וואס האט מיט זיין גייסט ערהויבען אדער ערנידעריגט (ווי איי-

נער טייטשט) כמעט אלע גרויסע נאציאנאלע שפראכען, האט זיך דערמאנט אז ס'האט אמאל (אין דער יוגענד) געהאט איין שפראך, א העליגע זוניגע שפראך, און ס'האט זיך פערבענקט נאך א י י ן שפראך. איין שפראך איז נאטירליך און נארמאל פאר א פאלק, און דערצו זעהט זיך מאקע די תבואה און פיעל מעהר, ווען זי איז געזאמעלט אין איין שייער. עס דאכט זיך אויך מעהר מזל ברכה!

נור איין שפראך! אפילו די צוויי נאציאנאלע שפראכען, זענען לעצטענס געווארען צופיעל און עס איז א רעש, א מלחמה צווישען העברעאיסטען און אידישיסטען.

איין שפראך! — שרייען קינדער פון א פאלק וואס האט געשאפען און שאפט אין אלע שפראכען, קינדער פון א פאלק וואס האט פערשפרייט זיינע רייכטיהמער אין צעהנדליגער שפייכלער...

איין שפראך — און הייפטזעכליך — אזוי ווי אלע פעלקער פערמאגען!

און פלאסטיק, פארמען, קונסט — האט דער אלטער ישראל אנגעהויבען זוכען. אויף דער עלטער האט זיך ישראל אנגעהויבען שפיעלען מיט בילדער "געטשקעס", פון וועלכע ער האט אמאל אזוי צארניג געשפאט...

דאס פאלק, וואס האט די גרעסטע "פוטוריסטישע" ליינוואנדען געמאלט, דאס פאלק וואס פערנעהמט איינעם פון די אינטערעסאנטעסטע ווינקלען אינ'ם קונסט—פאנטעאן פון דער וועלט (די ביבעל) דאס פאלק קניהט איצט פאר א פאלש-קלאסישער ווענוס אדער פאר א האלב אקאדעמישען און האלב אימפרעסיאניסטישען פארטרעט...

אונזערע ביידע נייע ליטעראטורען, ווילען אויסזעהן אזוי אייראפעאיש, עס איז אין זיי אזוי שווער צו געפינען א פאר קריסטאל ריינע טראפען פון אריגינאליטעט. איבער א פאר זעהר זעלטענע אויסנאהמען שרייבען מיר אין אונזערע נאציאנאלע שפראכען טשעכאוו, מאפאסאן און האמסון-ארטיגע נאוועלען און דיכטען נאך אלץ אלא היינע, ווערלען א.ז.וו...

ווען מען זאל איבערזעצען אין פרעמדע שפראכען אונזערע "מייסטערווערק" וואלט דער אייראפעאישער קריטיקער אזוי ווייניג אידישעס (אויסער די סיזשעטען) און זיי געפינען... עס וואלט זיך איהם געדאכט אז ער זעהט נאכאהמונגען (בעסערע אדער ערגערע) פון די גרויסע אייראפעאישע קינסטלער און דיכטער...

ביבלישעס און העברעאישעס (אין סטיל) איז דא מעהר אין דער ענגלישער ליטעראטור ווי אין אונזערע ביידע נייע ליטעראטורען. און ווען מען זאל לויט די מאדערנע ליטעראטורען וועלען אורטהיילען ווער פון די צוויי פעלקער (אידען און ענגלענדער) איז דאס ביבלישע פאלק, האב איך מורא אז דער פסק דין וואלט געווען ניט אויף אונזער זייט...

דאס "פוטוריסטישע" פאלק, דאס פאלק פון אייביגער בעוועגונג און טראגישע זיגזאגען האט זיך לעצטענס פערבענקט נאך א שטילשטאנד, נאך א ביסעלע רוה, און געהרט זיך אין זיין בעוואוסטזיניג שאפען און שטרעבען מיט נאכאהמונגען...

און דוקא אין דער צייט פון וואנדערונגען, געיעגען, רעוואלוציעס און אנדערע אונרוהען...

דוקא ווען דער ים איז גפערליך שטורעמדיג, פערקלייבט עס זיך אין א פערהוילען עגאאיסטיש ווינקעלע און האפט הארט רוה פון זיך אליין צו געפינען...

זענען די אלע "איזמען" וועלכע הערשען איצט אין דער אידישער גאס מאטיוען פון אונזער רענעסאנס, אדער טרויעריגע סמנים פון אונזער דעקאדאנס, פון אונזער נאציאנאלען אונטערגעהן? זענען אונזערע אלע מאדערנע בעוועגונגען צייטווייליגע בענקשאפטען וואס וועלען פערשוואונדען ווערען, ווען דאס גאנצע אידישע פאלק ווען דער מהות היהדות וועט זיך ענטפלעקען אדער זיי זענען אויך עטאפען אינ'ם אידישען שאפען, פאזיטיווע שעהנע מאטיווען פון אונזער נאציאנאלען ווידערגעבורט!

זענען אונזערע מאדערנע בעוועגונגען רעאקציעס בלויז געגען אונזערע חבלי-יצירה, שטילשטאנדען אין אונזער אייביגען צער אדער קאנסעקווענטע ענטוויקלונגס-שטופען אין אונזער גייסטיגען שאפען?

איז דאס גאנישע פאלק לעצטענס בעהערשט געווארען פון א בענקשאפט נאך באנאליטעטען אדער עס ווערען געמאכט פראקטישע און טהעארעטישע עקספערימענטען אויפ'ן וועג צו אונזער גרויסען זעלבסטבעוואוסטזיין? — —

אט די אלע פראגען און פראבלעמען, וועלכע זענען דא סקיצענהאפט אימפרעסיאניסטיש אנגעווארפען, וועלען בילדען אזוי צו זאגען די פלאטפארם פון אונזער זשורנאל, און אלע ענטפערען פון אלע ריכטונגען און שטאנדפונקטען (אין אויך נייע זוכונגען און פראגען) אויב זיי וועלען נור ערנסט רעפרעזענטירט ווערען, אויב עס וועט נור אין זיי שלאגען א לעבעדיגער אידישער שאפונגס אדער, וועלען מיט דער גרעסטער ליעבע געזאמעלט ווערען אין אונזער "רענעסאנס".

דעם וועלט-ברייטען גרויען גלות-מאנטעל, ווייל דאס גאנץ-פאלק ארויסווארפען פונ'ם געבויגענעם מיקעל-אנזשעלא חוקען און ווער ווייס נאך מיט וואס פאר א נייע קליידער דער גיגאנט וועט זיך איינהילען? דעם אלטען פארביגען טלית, וואס פאר א מאדנע קליידער וועלען פארבייטען?

דעם גרויסען פארמלאזען גלות וואס פאר א פארמען?

די ארץ-ישראל של מעלה וואס פאר א ארץ-ישראל של מטה?... די מיסיאן פון די נביאים אדער דער מיסיאן-גלגול פון אונזערע לינקע און רעכטע מאנטעפיארעס?...

אידישע קינסטלער, דיכטער, דענקער פון אלע לענדער, היימען און שפראכען—זוכט אנ'ענטפער... מיר מוזען זיך קענען!

ז. וויינפער.

פון מיין בוך: ירושלים.

דער לעצטער בארג.

דער לעצטער בארג.
עס שלענגעלט זיך די באהן פארביי איהם
אט אט, און אויפהויבען וועט זיך פאר מיר ירושלים.
עס קלאפט מיין הארץ און ברייט צעעפען איך די אויגען.
א קעמעל-קאראוואן די העלזער אויסגעצויגען
לאזט וויגענדיג זיך פונ'ם בארג ארונטער
און איבער איהם אין גאלדיג-רויטען צעמער
דער בארג אין הימעל נעהמען זיך צוגליהען
און ווי אן אייביגקייט די רגע'ס ציהען זיך און ציהען.

דער לעצטער בארג.
עס נעהמט זיין שפיץ נאך רויטערער זיך איצט צעצינדען.
געהט דאס די זון ערשט אויף, צי ווערט זי שוין פארשווינדען.

איך ווייס דאס ניט און וויל דאס גארניט וויסען.
עס לויפט די באהן און ווי א חיה פון א שלאנג געביסען
הויבט זי זיך אן מיט ווילד-צעברילענדע געשרייען
ארויף א בארג אין זיג-זאגען צו דרעהען.
און פלוצלונג; א בוואליע פון קופאלען און פון שפיצען
אין רויטקייט פון דער זון הויבט אן צעוויגען זיך און בליצען.

דער לעצטער בארג.
עס שלענגעלט זיך די באהן פארביי איהם.
אט אט, און אויפהויבען וועט זיך פאר מיר ירושלים.

ארום זיין היילינגען קבר.

א.

דינג... דאנג! ... דינג... דאנג! ..
פון וואנען קומט דער גלאקען-קלאנג?
אויך בלאנדזשע אין די געסלאך אום
און מיט א ציטעריג-געברום
א שווערער בלאנדזשעט אויך דער קלאנג
דינג... דאנג! ...

גלאן... גלין! ... גלאן... גלין! ...
ער וועגט און מישט זיך אוים אט שווער, אט דין.
א גלה אין א שווארצען פאלעטאן
קומט אײלענדיג פון ערגיץ אן
און פונקט, ווי ווער וואלט זיך געיאגט נאך זיינע טריט
פערקערט ער זיך וואוהין און ווערט באלד ניט.

דינג... דאנג! ... דינג... דאנג! ..
עס וויגט און שלאגט זיך אום דער קלאנג
אין וועגט פון שטיינער און גראניט.
מיט שארכענדיגע, שטילע טריט
און מיט א צלם אויפ'ן הארץ
קומט אן א פרוי געקלייד אין שווארץ.

גלאן... גלין! ... גלאן... גלין! ...
די פרוי פערנעמט זיך אויך וואוהין.
און מענער, פרויען, קליין און גרוים,
ווי מילבען וואקסען פון דער ערד ארויס
און לאזען שטום זיך אויך אהין
גלאן... גלין! ...

דאָ, און אַ שפּיץ דאָרט. דאָס אויג ווערט נישט צוגעצויגען צו איין צענטער.

פּערגלייכט זיינע ביהנע דעקאָראַציעס מיט גאָרדאָן קרייג'ס. כאָטש גאָרדאָן קרייג'ס סצענעס פּערלירען זיך אינגאַנצען אינ'ם זין פון פאַרב, דאָך קריגט באַקסט נישט די גראַנדיעזיטעט פון אויסדרוק וואָס פיהלט זיך ביי גאָרדאָן קרייג.

קרייג'ס חסרון איז דאָס וואָס זיין ביהנע איז אַזוי טויט און פינסטער. איהם פעהלט אינגאַנצען דער חוש פאַר פאַרב. אָבער ער האָט קראַפט און איינפאַכקייט. ער נעמט דריי שטיינער. ער שטעלט זיי פונאַנדער און זיי שטעהן אַזוי ווי די אייביגקייט וואָלט געווען אבהענגיג פון זיי.

ווען עס וואָלט זיך געקענט פעראייניגען דער גייסט פון באַקסט מיט דעם פון גאָרדאָן קרייג, וואָלט זיך געקענט ענטוויקלען אַן אמת גרויסע טעאַטער-קונסט.

אָבער פון דעם געזאָגטען קענען מענשען תריגען אַז באַקסט איז אין דער פאַרב אויף דער זעלבער מדרגה וואָס גאָרדאָן קרייג אין די סצענישע-איינריכטונג. און דאָס וואָלט געווען פאַלש, ווייל כאָטש באַקסט אַרבייט מיט פאַרב, איז ער דאָך נישט קיין קאָלאָריסט. ער צוּוואַרפט צופיעל זיינע פאַרבען. אַ קאָלאָריסט הויפט נישט צוזאַמען אַלע קאָלירען פונ'ם רעגענבויגען אינאיינעם. ער פיהלט זיי אין בעשטימטע פאָרמען און עפעקטען, און האַרמאָניזירט זיי גאַנץ איינפאַך. עס עקזיסטירען בלויז דריי, פיער פאַרבען אינגאַנצען, און די אויפגאַבע פונ'ם קינסטלער איז זיי צוזאַמענצושטעלען אין אַ האַרמאָנישער קאָמבינאַציע. צוּוואַרפען זיי אויף הונדערטער שאַטירונגען הייסט באמת פערניכטען די פאַרב.

באַקסט'ס חסרון איז וואָס ער האָט ליעב אַ סך. ער שטעלט אריין וויפיעל פאַרבען ער קען נאָר קריגען, און ער ווערט פערגוואַלטיגט פון זיי. ווען ער וואָלט געקענט זיין אַזוי עקאָנאָמיש מיט זיינע פאַרבען, ווי גאָרדאָן קרייג איז מיט זיינע ליניעס, וואָלט ער געשאַפען אַ פיעל שענערע סצענע.

באַקסט מוז ענדער בעטראַכט ווערען אַלס אַ בעל מחדש, אַלס אַ פּיאָנער, ווי אַלס קינסטלער. באמת זענען זיינע ערשטע סצענעס גאָר שלעכטע. לעצטענס אָבער האָט זיך די פאַרב ביי איהם ענטוויקלעט אויף אַ ברייטערען אופן, מיט שטאַרקערע עפעקטען. איך גלויב אַז ער איז בעאיינפלוסט געוואָרען פון יונגערע רוסישע קינסטלער, וועלכע זענען צוערשט בעאיינפלוסט געוואָרען פון איהם, און דאָס דאַרף אַזוי

זיין. דער פּיאָנער קען דערגרייכען בלויז אַ געוויסע הויך, און דאַן מוז ער זיך אבשטעלען, ביז אַנדערע בעאיינפלוסען איהם ווייטער.

די גרעסטע טייל פון באַקסט'ס חסרונות, און אויך פון זיינע מעלות, שטאַמען דירעקט פון זיין אידישקייט. זיין ליעבע פאַר אָרנאַמענט און רייכע קאָלירען איז באמת אידיש. און עס איז אויך אידיש די זינליכע אָריענטאַלישע בעוועגונגען פון זיינע פיגורען, און דאָס ותרנישע אַנוואַרפען פון זיינע פאַרבען.

אָבער דער גרעסטער חסרון זיינער איז דאָס אידישע אַסימילירען פון פרעמדעס. באַקסט האָט אַסימילירט דעם גייסט פון דעם פּאַריזער בולעוואַר, און זיין אַרבייט איז אָנגעפילט מיט דעם פּאַריזער לייכטזין, וואָס צושטערט זיינע פיעל סאָלידערע בעגאַבונגען.

לוסיען פּיסאַרא.

די קונסט פון דרוקען.

אַלס רעזולטאַט פון די בעמיהונגען פון וויליאַם מאָריס און די קינסטלער אַרום איהם, האָט די דרוק קונסט געמאכט אַזאַ פּראָגרעס אַז ס'איז שווער היינט זיך פאָרצושטעלען ווי געפאַלען די קונסט איז געווען אינ'ם מיטען פונ'ם לעצטען יאהר הונדערט. דער דעקאַדאַנס פון דער דרוקעריי אַלס קונסט האָט זיך אנגעהויבען באַלד נאָכדעם ווי זי איז ערפונדען געוואָרען. די גוטע פּעריאָדע איז זעהר אַ קורצע, די דרוק האָט זיך געשטעלט די הויפט אויפגאַבע צו פערשפּרייטען וויסענשאַפט אין אַלגעמיינע קולטור און די דרוקערס האָבען זיך בעשעפטיגט מיט מיטלען ווי אַזוי ס'זאָל ווערען אַלץ שנעלער און ביליגער די אַרבייט. די ערשטע סמנים פונ'ם שלעכטען איינפלוס פון קאָמערציאַליזם ווייזען זיך אין די מיסברויכען פון פערקירצונגען (בעאיינפלוסט צוליעב די ביליגערע מאַנוסקריפּטען) דאָס הייסט דאָס פערקריפּלען פון אותיות כדי איינשפּאָרען פּלאַטץ, אַסך אותיות זיינען אינגאַנצען איבערגעאַנדערשט געוואָרען אין מ'האָט אַרויסגעלאָזט גאַנצע אברים פון זיי. דרוק קונסט איז געווען געוואַלטיג געפאַלען. צוערשט וויליאַם מאָריס דערנאָך טשאַרלס ריקעטס און נאָך אַנדערע האָבען זיך גענומען אויסצייכענען אין שניידען גוטע שריפטען און זייער זאַץ איז געוואָרען אַזוי פיעל פערשפּרייט אַז די היינטיגע דרוקערס קענען זיך ניט מעהר פערענטפע-

רען אויב זיי ניצען ערגערע אותיות. די פערשיעדענע אויסצייכנער זיינען געגאנגען דירעקט צו דער שעהנער שריפט פון די אלטע מאנוסקריפטען. און פון פערשיעדענע פעריאדען האבען זיי אויסגעקליבען די פאסענדסטע פאר דרוק זאץ, ארויסלאזענדיג די מאניערען פון די איינצעלנע סופרים און מאכענדיג א סיסטעם פון די פארמען פון דער צייט. איבערהויפט א שווערען קלאפ האט געקראגען די שעהנע בוך פראדוצירונג דורך דעם וואס מ'האט אויפגעהערט צו בענוצען האנד געמאכט פאפיר.

האנד געמאכטע פאפיר קען נישט געדרוקט ווערען, צוליעב די שוס-פעדים פונ'ם לייוואנט, איידער מ'מהוט עס פייכטען און דאס איז א לאנגער שווערער פראצעס, און ס'לוינט נישט. פאר ביליגע שווערע מלאכה ניצט מען מאקע פאפיר פון געמאהלען-האלץ, וואס ווערט שטארק גלאזירט און נישט האבענדיג קיין שוס-פעדים האט עס קיין קראפט נישט און ווערט צופאלען אויף שטויב אין משך פון עטליכע יאהר.

די שאפער פון דער נייער קונסט-דרוק אין סוף פון 19-טען יאהרהונדערט האבען זיך בעמיהט צו קריגען גוט פאפיר און מיט דער הילף פון זייער שעהנעם זאץ האבען זיי ארויס געגעבען פראכטפולע ווערק וואס קענען געגליכען ווערען צו דער בעסטער פעריאדע פון דער דרוק קונסט.

האבענדיג שעהנעם שטאף (ווי פאפיר א.א.וו.) האבען זיך די קינסטלער דרוקער פון יענער צייט אבגעגעבען צו בעציערען זייערע ביכער. זיי האבען זיך שטרענג אבגעהאלטען פון דעם איבערטריבענעם שמוק פון די אילוסטרירטע ביכער פון זייער צייט וואס האבען פערדעקט די ארימקייט פון בוך צוזאמענשטעלונג מיט אן איבערפלוס פון ביליגער ארנאמענטאציע.

זיי זיינען דירעקט געגאנגען צו א מעהר איינגעהאלטענע און באלאנסירטע ארט דעקעראציע און זיי זיינען געווען זעהר פארזיכטיג אז די דעקאראציע זאל האבען דעם ריכטיגען שייכות צום געדרוקטען בלאט; צו דעם צוועק האבען זיי זיך בענוצט מיט האלץ גראווירונג. דאס הייסט מיט ליניען צייכענונגען אויסגעבעסערט דורכ'ן ווערקצייג פונ'ם גראווירער אויפ'ן זעלבען אופן ווי דער געדרוקטער אות איז א געשריבענער אויסגעבעסערט פונ'ם ווערקצייג פונ'ם זאץ-שניצער.

די עהנליכקייט פונ'ם פראצעס שאפט א הארמאניע, פערשטעהט זיך, מיט דער בעדינגונג, אז דער אילוסטראטאר מאטערט נישט דאס "האלץ" אז ס'זאל ארויסגעבען עפעקטען וואס זיינען נישט מסכים דערמיט, ווי למשל נאכמאכען א וואש-צייכענונג אדער א פאטאגראפיע,

זיי האבען געהאט א שעהנע פיינגעצייכענטע שריפט, שעהן פאפיר און בענוצענדיג זיך מיט די האלץ גראווירונגען האבען זיי געשאפען א ריהע ביכער פון וואונדערבארע שעהנקייט. איינציגע פון זיי זיינען געדרוקט מיט דער גרעסטער זארגפעלטיגקייט מיט האנד דרוק-מאשינען און זיי האבען אבגעגעבען זייער גאנצער צייט און אויפמערקזאמקייט צו שאפען קונסטווערק מיט ליעבע. די קאמערציעלע דרוק האט זיך אסך געלערנט פון זיי, און אסך זיך פערבעסערט. די צענטראל קונסט-פאך שולע אין לאנדאן האט א גרויסע ווירקונג אין דער ריכטונג. זי גיט ארויס פיעל פעהיגע יונגע דרוקער וואס זיינען אויסגעלערנט אין דער קונסט, און זיי זאגען א פערזיכערונג אז די איצטיגע שעהן-דרוק עפאכע פון ענגלאנד זאל נישט אונטערגעהן.

נאר די קינסטלער טארען נישט אוועקגעהן פון זייער ארבייט שטענדיג אויסצוצייכענען נייע דרוק פארמען, שטענדיג צו ערקלערען ווי נויטווענדיג עס איז אז ביכער דארפען זיין שעהן געדרוקט.

ד"ר. י. מ. זאלקינד.

די געשיכטע פון די אידישע בוך-דרוקעריי.

אן אלטער דיכטער קלאגט שוין: "האין לנו שיור רק התורה הזאת". דאס אידישע בוך איז ניט נאר דער געטרייעסטער אויסדרוק פון די פארשידענסטע רעגונגען פון דער אידישער נשמה, נאר עס איז בכלל די נשמה פון אידישען פאלק, דער קוואל פון וואנען ער שעפט זיין גאנצע חיות, זיין איינציגער טרייסט און פארמעגען, און אויך דאס איינציגע געווער מיט וועלכען ער האט זיך פארשאפט א געוויסע פאזיציע אין א וועלט פול מיט ביטערע שונאים. עס איז געווען א שטיק נבואה ווען דער גרינדער פון איסלאם האט דעם אידישען פאלק געגעבען דעם צונאמען אומו-ל-כתאב, דאס פאלק פון דעם בוך, מיינענדיג דערביי נאטירליך די ביבעל, ווייל דאס אידישע פאלק איז אין פערלויף פון זיין לאנגער געשיכטע ניט נאר געווארען דאס פאלק פון דעם בוך, א יחוס בריעף צוליעב וועלכען עס ווערט צוזאמען מיט די אלטע גריכען, אלגעמיין באטראכט אלס דער גרינדער פון דער קולטור וועלט, נאר בכלל דאס פאלק פון ביכער. די אידישע ליטעראטור איז, קוואנטיטאטיוו גענומען, געוואלטיג גרויס און כאטש זי איז געשאפען גע-

וואָרען אונטער די אונערטרעגליכסטע לעבענס באדינגונגען, איז זי אָהן אנ׳ערך ארויס פון יעדער פראפארציע צו דער נומערישער שטארקייט פון אידישען פאלק אין אלע צייטען. ווי ווייט מיר איז באקאנט, האט זיך דער פארשטארבענער געלעהרטער פראפעסאר א. בערלינער מיט דיעזער פראגע באשעפטיגט און ער זאל האבען אויסגערעכענט אז כדי צו באזיצען איין עקזעמפלאר פון יעדען אידישען ספר וואס איז פאראן איז נויטיג א פארמעגען פון מעהרערע מיליאנען. די אידישע ליטעראטור ווערט אויך פון דער קוואליטאטיווער זייט בעטראכט אַ געוואלטיגע שעפפונג, און ווער עס איז מיט איהר נאהענט באקאנט און האָט איהר פיעלזייטיגקייט באמערקט, וועט מוזען צוגעבען אז עס איז ניט מעהר ווי א ניט געלונגענער וויץ ווען אחד העם חכמה׳ט זיך אז מיר זיינען אן ״עם הספר״ אבער ניט אן ״עם הספרות״.

זייענדיג די נשמה און דער לעבענס אינהאלט פון אידישען פאלק, איז דאָס קיין וואונדער ניט וואס דאס אידישע בוך האט זיך ערוויזען ווי אנ׳אמת׳ער אח לצרה פון אידישען פאלק און האט דורכגעמאכט די זעלבע ליידען און רדיפות, אין געהאס, פון צייט צו צייט, אויך דיזעלבע נצחיות. די געשיכטע פון אידישען בוך איז גענוי אזוי ראמאַנטיש ווי די געשיכטע פון אידישען פאלק, און די קלאסישע ווערטער מיט וועלכע צונץ הויבט אן דעם קאפיטעל ״ליידען״ אין זיין באריהמטען בוך ״די סינאגאגאַלע פאעזיע דעם מיטעלאַלטערס״ און וועלכע זיינען אזוי פאפולאר געווארען דורך די איבערזעצונג פון דזשארדזש עליאָט: ״אויב עס איז דא אַ לייטער פון ליידען, האט ישראל דערגרייכט די העכסטע מדרגה; אויב די דויער פון שמערצען און די געדולד מיט וועלכער מען פארטראגט זיי מאכען עדעל, קענען די אידען זיך פארגלייכען מיט די הויכגעבוירענע פון אַלע לענדער; אויב מען האַלט פאַר רייך אַ ליטעראטור וואס האט עטליכע קלאסישע טראגעדיעס, טאָ וואס פאר אַ פלאַץ געהערט צו א טראגעדיע וואס געדויערט שוין אנדערהאלב טויזענד יאהר און וואס איז געוואָרען געדיכטעט און פארגעשטעלט פון די העלדען אליין״, קענען אזוי גוט אנגעווענדעט ווערען אויף דאָס אידישע בוך ווי אויף דאס אידישע פאלק. צו יעדער צייט און אין יעדען ארט האָט עס אונטער די הערשער און מאכטהאבער ניט געפעהלט קיין פינסטערע כחות, וואס יעדעס אויפבליצען פון דעם פרייען געדאנק האט זיי געשטאָכען אין די אויגען און ווי האבען דערפאר אנגעווענדעט אַלע זייערע כחות, ווי ווייט מעגליך צוצוהאלטען די פליגעל פון מענשליכען גייסט כדי ער זאל ניט פליהען צו הויך. ווי בעקאנט, האט זיך אין דיעזער נאבעלער ארבייט בעזונדערס אויסגעצייכענט די קאטוילישע קירכע, וועלכע האט אין דעם פרייען ווארט געשפירט די גרעסטע

געפאַהר פאר איהר הערשאפט און זאגאר פאר איהר עקסיסטענץ און האָט דערפאר איינפאַך געקעמפפט פאר איהר לעבען. אבער אויב דער פרייער געדאנק האט געליטען פון איהרע חכמות און צענזורען און אינדעקסען,* האט דאס דאך באריהרט נאר א טייל פון דער ליטעראטור, א טייל וואס צו יענער צייט איז ער געווען גאַנץ קליין. דארט וואו די קאטוילישע קירכע האט ניט געפונען קיין סכנה פאר איהר העגעמאניע און אפטרופסות איבער דעם מענשליכען גייסט האָט זי זיך ניט אריינגעמישט. פארקעהרט, זי האט נאך זעהר אפט זיך געוויזען אלס אַ מעכטיגער מעצענאט און האט בעזונדערס אונטערשטיצט און ערמוטיגט דאס וואס זי האט געפונען אז עס קאן איהר דיענען ביי איהר ארבייט, ווי עס איז געווען דער פאל מיט דער קונסט וועלכע האט איהר זעהר פיעל צו פארדאנקען. אבער וויפיעל האט געמוזט פון איהר אויסשטעהן א ליטעראטור, וואס איהר גאנצעס וועזען איז געווען א פראטעסט געגען דאס טרייבען פון דער אליין זעליג מאַכענדער קירכע און וואס בלויז אין איהר עקסיסטענץ שוין איז זי געווען די גרעסטע געפאַהר פאר איהר! די ליידען פון דעם אידישען ספר אין פארגלייך מיט אַנדערע ביכער וואָס האבען געליטען פון דער מאכט פון דער קאטוילישער קירכע און פון אנדערע קירכען זיינען גענוי אין דער זעלבער פראפארציע ווי די ליידען פון אידישען פאלק אין פארגלייך מיט די יסורים וואס אנדערע אונטערדריקטע פעלקער האבען געליטען: דארט איז אנ׳אויסנאהם, דאָ אַ כלל, דארט טראף, דא אַ שטענדיגקייט, דארט איז דאס אומגליק געקומען ווי אנ׳אונטערברעכונג פון א לאַנגער פעריאָדע

*) Index Librorum Prohibitorum — „פערצייכניס פון פערבאָטענע ביכער", אַ ליסטע פון אַלע ביכער וואָס די קאַטוילישע קירכע האָט בעטראַכט אַלס אפיקורסיש און האָט פערבאָטען זיי צו איבערדרוקען אָדער לעזען. די שטרענגקייט פון דעם איסור איז געווען פערשיעדען און איז געווען אַבהענגיג פון דעם אינהאַלט פון דעם בעטרעפענדען פערבאָטענעם ספר און פון דעם גראַד פון פאַנאַטיזם פון די וואָס האָבען געהאַט די זאַכע אין האַנד. דער תלמוד, למשל, איז אין זעכצעהנטען יאָהרהונדערט אין רוים געווען פערבאָטען, פאַר אידען—אונטער דער שטראָף פון קאָנפיסקירען זייער פערמעגען, אויב זיי האָבען דאָס בעהאַלטען און ניט אויסגעליפערט צו דער אינקוויזיציע וואָס האָט געהאַט די צענזור אין האַנד. פאַר קריסטען—אונטער דער שטראָף פון דעם קליינעם חרם (Excommunicatio latae sententiae), אויב זיי האָבען זיך בעטייליגט ביים דרוקען אָדער קאָפּירען. דער אינדעקס עקזיסטירט נאָך עד היום, חאָטשע ער האָט נאַטירליך פערלאָרען זיין פראַקטישע קראַפט, און ווערט פון יאָהר צו יאָהר בערייכערט מיט נייע ליסטען פון נייע טרפה פסול׳ן וואָס ווערען אין איהם אַריינגעטראָגען.—אַ וויכטיג בוך איבערן אינדעקס האָט געשריבען רוויש.

פון גליק, און דא זיינען די ווייניגע יאהרען פון פארהעלטניסמעסיגער רוהיגקייט וואס די געשיכטע האט צו פארצייכנען, ווי די קורצע הפסקה וואס ווערט דעם מעטירער געגעבען כדי ער זאל קענען אביסעל אפ-חאפען דעם אטהעם און שעפען פרישע כחות פאר נייע יסורים און זאל נים בלייבען אונטער די הענט פון די רוצחים אין מיטען זייער ארבייט. די ליידען פון דעם אידישען בוך זיינען אויך פראפארציאנעל און לויפען פאראלעל מיט די ליידען פון אידישען פאלק: מיט דער זעלבער ווייערע מינע וואס מען האט באגעגנט דעם אידען, האט מען אויך באגעגענט זיינע ביכער; דערזעלבער קאפ וואס האט געהאלטען אין איין טראכטען וועגען נייע מיטלען, ווי צו מאכען די עקסיסטענץ פון אידען אוממעגליך, האט אונאויפהערליך געטראכט וועגען דער פארניכטונג פון זיינע ביכער; דאס זעלבע אויג וואס האט שפיאנירט און פערפאלגט יעדען שריט און טריט פון דעם אידען אז ער זאל חס ושלום זיך נים אריינכאפען אין געוויסע "פארבאטענע" שטעדט און שטאדט-טיילען און פארפעסטען מיט דעם "אידישען עיפוש" (foetor Judaicus) די ריינע לופט פון דער קריסטליכער בירגערשאפט, האט געהאלטען אין איין צענזורירען און מעקען דעם אידישען ספר כדי די "אונזיטליכע און פארדערבליכע לעהרען" וואס זיינען אין איהם ענטהאלטען זאלען נים פארגיפטען די הייליגע און שטרענגע זיטליכקייט אין וועלכע די קירכע האט די קריסטליכע געזעלשאפט ערצויגען; די זעלבע האנד וואס האט געפייניגט און געמאכט אבלאוויעס אויף דעם אונגליקליכען וואנדערנדען אידען, האט געהאלטען אין איין מאכען קאנפיסקאציעס אויפ'ן אידישען ספר, און די זעלבע פייערן וואס האבען זיך געהייצט אויף אויטא-דא-פעם פאר'ן אידישען גוף, האבען אין פאריז און אין רוים און אין הונדערטער אנדערע שטעדט זיך געהייצט אויך פאר זיין נשמה — זיינע ספרים.** איך וועל נים בלייבען אונגעטריי דעם היסטארישען

**) די געשיכטע פון דער צענזור פון אידישע ביכער איז אַ העכסט אינטערעסאַנטער קאַפּיטעל פון דער אידישער געשיכטע, וואָס איז נאָך ליידער געבליבען אַזוי גוט ווי ניט בעאַרבייט. איך האָב איהם דאָ נאָר אגב אורחא בעריהרט און איך האָף, ביי אַנ'אַנדער געלעגענהייט, צו בעהאַנדלען איהם אויספיהרליכער אויפ'ן גרונד פון דעם פערהאַנדענען מאַטעריאַל. איך וויל דערווייל נאָר בעמערקען, אַז די אידישע ספרים האָבען געהאַט די זכיה צו האָבען אַ בעזונדערען „אינדעקס", ספעציעל געמאַכט פאַר זיי פון אַ משומד, וואָס איז אונז מיט זיין פריהערדיגען נאָמען ניט בעקאַנט און וואָס מיר קענען נאָר פון זיין אונטערשריפט אויף צענזורירטע ביכער: „זיקקתי דומניקו ירושלמי" (איך האָב ריין געמאַכט, דאָמעניקאָ פון ירושלים). דאָס בוך הייסט „ספר הזיקוק" אָדער Canon expurgationis און הייבט זיך אָן מיט די ווערטער: „זה הוא ספר הזיקוק שעשיתי במנטובה והשלמתי בא' לחדש אגוסטו משנת אלף תקצ"ו בשם ה'."

אמת ווען איך וועל געהן ווייטער און זאגען אז באמת האט דאס אידישע בוך אי מעהר אי לענגער געליטען ווי דאס אידישע פאלק, וואָרום אויב דער איד האט נאך געקאנט אמאל נוצליך זיין פאר דער קירכע אלס פארמיטלער, הענדלער אדער מלוה (די קירכע האט זיך זעהר אפט גע-נויטיגט אין געלד), וואס פאר א נוצען און וואס פאר אנ'אינטערעסע אבער האט געקאנט די "פארדארבענע" אידישע ליטעראטור האבען פאר איהר וואס איז שטענדיג אזוי בעזארגט געווען "פאר די זיכערקייט און ריינקייט פון דער קאטוילישער אמונה?"
(Per la sicurezza e la purita della Cattolica religione)
עס איז א פאקט, אז טיעף אין דער צווייטער העלפט פון אכצעהנטען יאהרהונדערט, ווען אייראפא איז שוין געשטאנען אויפ'ן שוועל פון דער גרויסער פראנצויזישער רעוואלוציע און די יסורים פון אידישען פאלק האבען שוין אזוי ווייט אפגעלאזען אז דאס מערב-אייראפעאישע יודענטום האט שוין געוואגט צו טראכטען וועגען פארדערען גלייכע בירגעררעכט, איז די צענזור אין דעם קירכענשטאאט און אין מאנכע אנדערע ערטער נאך געווען אין איהר פולער קראפט און האט געמעקט און צערשטערט וואס עס איז איהר נאר אריינגעפאלען אין האנד אריין, און אבלאוועס און קאנפיסקאציעס פון אידישע ספרים זיינען געווען טעגליכע ערשיינונגען, בעגען וועלכע די אידען האבען זיך געוועהרט דורך שתדלנות און פעטיציעס, אבער וואס האבען ביי זיי נישט ארויס-געריפען קיין שום פראטעסט אדער בעזונדערע פארוואונדערונג.

אז מען נעהמט דיעזע אומשטענדען אין באטראכט ווערט מען לייכט בעגרייפען, פאר וואס די אידישע אינקונאבעלן*** זיינען אזוי זעל-

און ענטהאַלט אַ ליסטע פון די ביכער וואָס זיינען אינגאַנצען טרפה און מען דאַרף זיי דערפאַר פערניכטען און די וואָס מען קען מתיר מאַכען אָבער מען מוז אין זיי געוויסע שטעלען אויסמעקען אָדער „פאַרבעסערען". פון דיזען בוך עקזיסטירען 4 מאַנוסקריפּטען וואָס זיינען מעהר אָדער ווייניגער פערשיעדען איינער פון אַנדערען און געפינען זיך איינער אין וואַטיקאַן, איינער אין דער ביבליאָטעק פון דער „אַליאַנס" אין פאַריז, איינער אין דער „באַרבערינאַ" (די ביבליאָטעק פון קאַרדינאַל בערבעריני אין רוים) און איינער איז דער ביבליאָטעק פון דער אוניווערזיטעט אין באָלאָניאַ. אויך דיזעס זעהר אינטערעסאַנטע בוך איז, מיט אויסנאַם פון אַ קורצען קאַפּיטעל אין א. בערלינער'ס „צענזור אונד קאָנפיס-קאַציאָן העברעאישער ביכער אים קירכענשטאַאטע", ליידער נאָך געבליבען אונבעאַרבייט און האָט נאָך אפילו ניט זוכה געווען אַז מען זאָל עס פערעפענטליכען און פערגלייכען די 4 מאַנוסקריפּטען איינער מיט דעם אַנדערען.

***) ספרים וואָס זיינען געוואָרען געדרוקט אין די ערשטע דרוקערייען. דאָס וואָרט שטאַמט פון דעם לאַטיינישען incunabula, וואָס בעדייט אַ וויעג. מאַנכע דייטשע ביבליאָגראַפען ברויכען טאַקע דעם אויסדרוק „וויעגענדרוקע". בנוגע צו דער

טען און פֿאַרוואָס דער אָנהייב פֿון דער געשיכטע פֿון דער אידישער בוכדרוקעריי איז אַזאַ שווערער און אומזיכערער געביעט. נאָך די אַלע רדיפֿות וואָס דער אידישער ספֿר האָט דורכגעמאַכט, איז דאָס ממש אַ נס וואָס ער איז נאָך איבערהויפּט בנמצא. עס איז דערפֿאַר קיין וואונדער ניט וואָס מיר באַגעגענען אָפֿט עלטערע מחברים דערמאָהנען ספֿרים וואָס מיר קענען ניט און וויסען ניט. דיזע ספֿרים האָבען עקסיסטירט, אָבער זיי זיינען פֿערניכטעט געוואָרען אין די גרויסע און אָפֿטע פּאָגראָמען וואָס די קריסטליכע וועלט האָט געמאַכט אויפֿ'ן אידישען ספֿר, און עס איז אויך קיין וואונדער ניט, וואָס פֿון די ערשטע קרוב צו הונדערט אינקונאַבעלן וואָס זיינען אונז שוין יאָ באַקאַנט זיינען אַנ'ערך פֿון אַ פֿערטעל פֿון זיי נאָר אין א י י נ צ י ג ע עקזעמפּלאַרען פֿאַרהאַן און פֿון די איבעריגע זיינען די מייסטע אויך ניט מעהר ווי צוויי דריי צו געפֿינען. די אידישע אינקונאַבעלן זיינען אויך זעהר שלעכט ערהאַלטען אין פֿאַרגלייך מיט די אינקונאַבעלן אין אַנדערע לשונות, וואָרום בעת די אומות העולם, פֿאַרשטעהענדיג דעם ווערטה פֿון ערשטע דרוקען, האָבען געהאַלטען די אינקונאַבעלן און מוזעען אונטער אַ גלאָז און זיי אָפּגעהיט ווי אַן אויג אין קאָפּ, האָבען די אידען געמוזט אויסנוצען זייערע ספֿרים טעגליך פֿאַר לערנען און דאַווענען און פֿאַרבעהאַלטען זיך מיט זיי אַז זאָל זיי חלילה קיין עין הרע ניט געשעהן און אָפֿט האַלטען זיי אין אַזעלכע ערטער וואָס האָבען קיין גוטס ניט געטאָהן צו זייער ערהאַלטונג. און אַפֿילו די ספֿרים וואָס די קירכע האָט שוין געפֿונען פֿאַר

צייט ביז וואַנען אַ ספֿר קען בעטראַכט ווערען אַלס אַנ'אינקונאַבעל זיינען דאָ פֿערשיעדענע מיינונגען. דאָס רוב ביבליאָגראַפֿען האַלטען, אַז מיט דעם נאָמען דאַרף מען נאָר די ספֿרים בעצייכענען, וואָס זיינען געדרוקט געוואָרען ביז 1500. איך גלויב אָבער, אַז בנוגע צו אידישע ספֿרים, און בעזונדערס אין אַנבעטראַכט פֿון די רדיפֿות וואָס זיי האָבען איבערגעשטאַנען און זייער גרויסע זעלטענהייט וואָס איז דער דירעקטער רעזולטאַט פֿון דיזע רדיפֿות קען מען מיט רעכט מסכים זיין צו דער דעה וואָס ציהט אויס דיזען בעגריף אויף אַ שפּעטערדיגע פּעריאָדע און בעטראַכטען אַלס אינקונאַבעלן אויך די ספֿרים וואָס זיינען געדרוקט געוואָרען אין דער צווייטער תקופֿה פֿון די אידישע ערשט-דרוקען, ד"ה פֿון 1500 ביז קרוב צו דער מיט פֿון זעכצעהנטען יאָהרהונדערט (עפּעס אַריבער דעם יאָהר ש' נאָך דער אידישער צייט-רעכנונג). פּראָפֿ. בערלינער ציהט אויס דעם טערמין ביז 1525. שעהנע קאָלעקציעס פֿון אינקונאַבעלן זיינען דאָ אין לאָנדאָן אין בריטיש מוזעאום און אין די פּריוואַט-ביבליאָטעקען פֿון ד"ר מ. גאַסטער, מר' אלקנה אַדלער און מר' י. סגוימען און אַנדערע. אַ זעהר שעהנע קאָלעקציע בעזיצט אויך דער בוכהענדלער א. גאָלוב, וועלכער ספּעציאַליזירט זיך אין די לעצטע פּאָאַר יאָהרען.

בשר זיינען פֿון דער צענזור אַזוי פֿאַרשמירט און צוקאַלעטשעט געוואָרען אַז זעהר אָפֿט קען מען זיי ניט מעהר ווי אַלס פֿראַגמענטען פֿון ביכער בעטראַכטען, און מאַנכע פֿון זיי הייבט ערשט איצט אָן, נאָך הונדערטער פֿון יאָהרען, די שמירעכץ פֿון דער קריסטליכער צענזור זיך אויסצולעשען און עס קומט ביסלעכווייז צום פֿאָרשיין די שאַרפֿע פּראָנאָנצירטע שריפֿט פֿון די שעהנע ערשטע אידישע בוך-דרוקערייען, ווי אַ סימבאָל פֿון דעם נצחון פֿון אמת וואָס מוז סוף כל סוף זיעגען און פֿון דער אומשטערבליכער לעבענסקראַפֿט פֿון יודענטום וואָס קיין פֿייער קען איהר ניט פֿאַרברענען און קיין וואַסער קען איהר ניט אויסלעשען. גוט ערהאַלטען זיינען נאָר געבליבען די אידישע אינקונאַבלען וואָס האָבען געהאַט מזל אַריינצופֿאַלען אין קריסטליכע ביבליאָטעקען אַלס קוריאָזען, וואו זיי האָבען נאַטירליך ערהאַלטען דיזעלבע בעהאַנדלונג ווי די אַנדערע אינקונאַבעלן. דאָס רוב פֿון די גאַנץ זעלטענע אינקונאַבעלן געפֿינען זיך טאַקע נאָר אין די אַלטע גרויסע אייראָפּעאישע ביבליאָטעקען.

נאָך דיזער אַביסעל באַריכות'דיגער הקדמה, וועל איך אין די ווייטערדיגע קאַפּיטלען, צום ערשטען מאָל אין דער אידישער שפּראַך****, געבען די געשיכטע פֿון דער אידישער בוך-דרוקעריי, אין אַ פֿאָרם וואָס וועט זיין אויספֿיהרליך ווי ווייט עס איז נאָר מעגליך, און אויף גרונד פֿון דעם מאַטעריאַל וואָס עס געפֿינט זיך אין די פֿערשידענע ביכער וואָס זיינען געשריבען געוואָרען אויף דיזען געביעט אָדער וואָס איך האָב אַנגעקליבען פּערזענליך אין פֿערלויף פֿון אַסך יאָהרען וואָס זיינען געווען געווידמעט צו דעם שטודיום פֿון דער אידישער ביבליאָגראַפֿיע און דורכדרונגען פֿון אַ זעהר וואַרעמען אינטערעס וואָס די ראָמאַנטישע געשיכטע פֿון דעם אידישען ספֿר האָט אַרויסגערופֿען. איך וועל גענוי און געטריי אַלעס באַריכטען וואָס איז נוגע צו דער ענטשטעהונגס געשיכטע פֿון דעם אידישען געדרוקטען ספֿר און וואָס איך דענק אַז יעדער מעהר אָדער וועניגער אינטעליגענטער אידישער לעזער איז מחויב וועגען דעם צו וויסען. אַז עס וועט זיין די מעג-

****) אונזער אידישע ליטעראַטור איז בכלל שרעקליך אָרים אין ביבליאָגראַפֿיע און עס איז מיר אויף דיזען געביעט קיין אַרבייט ניט בעקאַנט אַ חוץ די אַרבייט פֿון דעם פֿערשטאָרבענעם פֿיהרער פֿון די פּועלי-ציון באָרוכאָוו ז"ל, וואָס איז געווען אָפּגעדרוקט אין „פּנקס" און איז מוסטערהאַפֿט אין יעדער הינזיכט, און אויב זי איז איינע, איז זי באמת איינס און עפּעס רעכטס".

ליבקייט, וועל איך, כדי משלום צו זיין דאס בילד, אונזער געשיכטע צו־פיהרען ביז טייף אין דעם פערגאנגענעם יאהרהונדערט, חאטש דער מאטעריאל ווערט דאמאלס געוואלטיג אויסגעשפרייט און צוגליך ווייניגער אינטערעסאנט. עס איז נויטיג צו בעטאנען, אז אין דיעזער ארבייט ווערען בעהאנדעלט נאר אידישע ביכער, ד"ה ביכער וואס זיינען געדרוקט געווארען מיט א י ד י ש ע אותיות, גאנץ גלייך צי אין העברעאיש צי אין אנדערע שפראכען געריעדט פון אידען וואס באנוצען זיך מיט דעם העברעאישען אלף בית, ווי אידיש, שפאניאליש, אידיש־אראביש און אידיש־טערקיש, און ניט ספרים וואס זיינען געדרוקט געווארען וועגען אדער געגען אידען אין אנדערע שפראכען און שריפטען. דאס איז א זעהר רייכע און אינ־טערעסאנטע טעמא, וואס פאדערט אן אויספיהרליכע באהאנדלונג, אבער זי געהט ליידער ניט אריין אין דעם קרייז פון אונזער אויפגאבע.
צוליעב דיעזען טעם געהערען אבער צו אונזער ארבייט ביכער וואס טראגען אויף זיך אן אנטי־אידישען כאראקטער, ווי באלד זיי זיינען נאר געשריבען אין העברעאיש, אדער קריסטליכע בוכדרוקערייען וואס האבען זיך אפגעגעבען מיט דרוקען אידישע ספרים, ווי די בארימ־טע ווענעציאנער פירמע פון דניאל באמבערג, וואס האט זעהר פיעל אויפגעטהאן פאר'ן יודענטום. שרייבענדיג אין אידיש וועלען בעזונ־דערס בעטאנט ווערען די ביכער אין דער א י ד י ש ע ר שפראך, וואס זיינען אפילו פון די געוויסענהאפטעסטע ביבליאגראפען ווי כלאחר יד בעהאנדעלט געווארען.

כדי ווייטער משלום צו זיין דאס בילד, האלט איך עס פאר נויטיג צו געבען דא א קורצע ליסטע פון קלענערע און גרעסערע ווערק וואס זיינען ביז איצט געשריבען געווארען איבער אונזער טעמע. נאטירליך מיין איך ניט צו געבען דא א ביבליאגראפיע פון דער אידישער ביב־לאגראפיע. דאס וואלט אונז געפיהרט צו ווייט, ווייל די אידישע ביב־ליאגראפיע איז א ריעזיג ברייט פעלד און באזיצט אן אומגעהייער רייכע ליטעראטור וואס איז געשאפען געווארען צום גרעסטען טייל אין דעם לעצטען יאהרהונדערט דורך מענשען וואס די נאטור האט, ווי מיט א כיון, געבענשט אי מיט דער נויטיגער געניאליטעט אי מיט דעם אהרך־

ימים וואס איז נויטיג צו אזא קאלאסאלער ארבייט, ווי מיין פארשטאר־בענער לעהרער פראפעסאר מ. שטיינשניידער האט געלייסטעט. ווי אינטערעסאנט דאס זאל ניט זיין, איז אונזער טעמע ניט מעהר ווי א ווינקעל אין גאנץ מיניאטורער טייל פון דאס וואס געהט אריין אין גדר פון ביבליאגראפיע, און געדענקענדיג אז דער טיטעל פון דיעזער אר־בייט איז "די געשיכטע פון דער אידישער בוכדרוקעריי" וועל איך זיך דא און אויך ווייטער שטרענג האלטען דערביי און זיך סטאראען אז איך זאל ניט איבערשרייטען די ראהמען פון אונזער אויפגאבע.

כמעט אלע אויטאריטעטען פון דער אידישער ביבליאגראפיע דא־בען זיך מעהר אדער ווייניגער בעפאסט מיט דער געשיכטע פון דער אידישער בוכדרוקעריי, אבער קיינער פון זיי האט אונז ניט איבערגע־לאזען קיין געשיכטע וואס זאל דעם אינהאלט בשלמות באהאנדלען, ווי למשל פוטנאם אין ענגליש, ווינגעל און צעסטערמאנן אין דייטש, דיו־פאן אין פראנצויזיש און בולגאקאוו אין רוסיש. דאס קלאסישסטע וואס מיר באזיצען אלס אן אלגעמיינע געשיכטע אויף דיעזען געביעט איז דער ארטיקעל "יודישע טיפאגראפיע אונד יודישער בוכהאנדעל" פון פראפעסאר מ. שטיינשניידער און דר. דוד קאסעל, וואס איז ערשיענען אין ערש אונד גרובערס ענציקלאפעדיע, סעקציע צוויי, באנד אכט און צוואנציג. דאס איז דער קוואל פון וועלכען אלע שעפען נאך עד היום און וואס וועט מסתמא בלייבען אויטאריטאטיוו אויף אייביג. פון גרויסער וויכטיגקייט איז אויך צונץ'ס "צור געשיכטע אונד ליטעראטור". דער "פאטער דער וויסענשאפט דעס יודענטומס" ווייס צו דערצעהלען זאכען איבער די ענטשטעהונג פון די אידישע ספרים וואס פארהאפען אויך דעם אטעם פאר אינטערעסע. פון ווייטערדיגע אלגעמיינע ארביי־טען זיינען מיר נאר באקאנט "ראשית מעשה־הדפוס בישראל" געשרי־בען אין רוסיש פון פראפעסאר דניאל כוואלסאן און איבערזעצט אין העברעאיש פון דעם פעטערבורגער ראבינער דר. אייזענשטאדט, און Hebraisk Bogtryk פון פראפעסאר ד. סימאנסען. ליידער זיינען מיר דיעזע ביידע ביכער נאר נאכ'ן נאמען באקאנט. צו דערמאהנען זיינען אויך די ארטיקלען Typography און Incunabula פון דר. דזשאזעף דזשייקאבס אין דער Jewish Encyclopaedia וואס זיינען אבער ניט אריגינעל און ענטהאלטען אין זיך ניט קיין וויכטיגקייט אחוץ די ליסטען וואס זיינען זעהר זארגפעלטיג צוזאמענגעשטעלט.

פון איינצעלארבייטען וואס באריהרען געוויסע פונקטען פון דיזען געביעט פארדיענען בעזונדערס דערמאהנט צו ווערען: "מאמר על הדפסת התלמוד" (די געשיכטע פון די פארשיידענע תלמוד אויסגאבען) פון ר' ר"ן ראבינאוויץ ז"ל, וואס איז א קלאסיש ווערק אין פולסטען זינן

פֿון וואָרט; כרמולי'ס "אַנאַלען דער העברעאישען טיפּאָגראַפֿיע פֿאַי ריוואַ די טרענטאַ", דר. א. פֿריימאַנ'ס (רעדאַקטאָר פֿון דער "צייטשריפֿט פֿיר העברעאישע ביבליאָגראַפֿיע") "חניאל באַמבערג און זיינע העברעאישע דרוקעריי אין ווענעדיג", פֿ. סאַקים Annali tipografici dei Soucino און I tipografi ebrei di Soucino פֿון דעם גראף מאנצאָני וואס איז געווען א גרויסער קענער און פֿריינד פֿון דער העברעאישער ליטעראַטור און האט באַזעסען א גרויסע אידישע ביבליאָטעק וועלכע ער האט געגומען צוזאַמענשטעלען בשעת ער איז נאָך געווען אַ קינד פֿון פֿערצעהן יאהר. א. בערלינער'ס "איבער דען איינפֿלוס דעס ערסטען העברעאישען בוכדרוקס אויף דען קולטוס אונד די קולטור דער יודען." צולעצט זאל דאָ אויך דער דערמאהנט ווערען דוד ווערנער עמרם'ס בוך The Makers of Hebrew Books in Italy וואס איז אפֿילו זעהר שעהן אויסגעשטאַטעט און טייער, אבער איז ניט מעהר ווי א צוזאַמענשטעלונג אויף גרונד פֿון די אויבענדערמאהנטע ארבייטען, און אַחוץ דעם וואס ס'איז ניט אָרי-גינאַל זייענען אין איהם דא פֿיעל טעות'ן אין די דאַטען און עס מערקט זיך אין איהם א געוויסע ניט באַהאַוונטקייט מיט דער העברעאישער שפּראַך בכלל.

ס. ווינסטען.

אין געפענגעניש.

ניישט איך בין טויט,
נאָר מיין שאָטען איז געפֿאַנגען
און איך ווײַ'ם ליכט בין ענטרונען.

וואו זאל איך מיין שאטען בעהאַלטען
טיעף אין דער פֿינסטערער נאַכט
פֿון שאָטענס געשפּענען.

משה עובד.

די נשמה און דער מענש.

(פֿאָלקסטימליכעס—ברוך-שטיקער).

...נאָך דעם, מאַמעשי, האָב איך געפֿיהלט
ווי איך ווער אין שטילקייט איינגעהילט.
מיין לעבענ'ס ליכט טרינקט זיך אין מיין האַרזיגע'ס טרעהר,
ווערט אויסגעלאשען, און איז ניט מעהר.

נאָר אַ בת קול פֿון דיינ'ס אַ ליעד האט מיך צום לעבען געוועקט,
מיין נאַקעטע נשמה מיט א קערפּער בעדעקט;
מיין לעבענ'ס ליכט האָט זיך ווידער אנגעצונדען,
מיט שטראהלען-אָדערען צו דיר זיך צוגעבונדען.

*   *
*

איין מאל, מאַמעניו, בין איך געלעגען,
וואו עס צוטיילט זיך אויף פֿיער די וועגען,
ניט געוואוסט דעם וועג אהין צו איהר,
פֿערלוירען דעם שטעג צוריק צו דיר.

האָב איך פֿון דער וויטענס דערזעהן א שטערן,
האָב איך איהם געבעטען מיט הייסע טרעהרען:
אָה, שטערן דו ווייסט דאך ווער איך בין,
אָה, ווייז מיר דעם וועג, דעם וועג אַהין.

*   *
*

עס וועט זיך אראבקייקלען איינער פֿון מיינע טרעהרען,
און ער וועט זיין דער לאכענדער שטערן,
ער וועט פֿאַלען דיר צו ווייזען,
דיינע טויט-און לעבען גרייזען.

טיעף וועט ער אראָבפֿאַלען אין די פֿינסטערע הייליען,
און מיט אַ פֿייער ברוך זיי צושפּאַלטען און צוטיילען.
פֿאַר גאָט'ס שליחים וועט ער עפֿענען א ברייטען וועג,
שליחים אין רייטוועגען געשפּאַנט פֿון ליכטיגע טעג.

יידישע ארבעטער
קולטור-ליגע,
דעטראיט
JUL 3 - 1924
ביבליאטעק
אינווענטאר נומער 3 49 -
אפטייל נומער לאנדאן

רענעסאנס

א חודש זשורנאל.

רעדאגירט פון לעא קעניג

פעברואר 1920. באנד 1. נום. 2.

אינהאלט:

ברוך גלאזמאן ... ... פארטונקעלט גאלד (ערצעהלונג).

לואיס גאלדינג ... ... „אוואלאן" (ליעד).

לעא קעניג ... ... נאציאנאלע עסטעטיק.

ד"ר שמריה לעווין... ... ... דער טעות פון גרויסע.

משה עובר ... ... אידיש (א גרואנג).

יצחק ליכטענשטיין ... ... די אידישע פלאסטיק אין אמעריקא.

קריטשמאר איזראעלי ... ... דאס ערוואכען פונ'ם אריענט.

רודיארד קיפלינג ... ... מאמעניו מיינע (ליעד).

ד"ר זאלקינד ... ... די געשיכטע פון אידישע בוך-דרוקערייען.

פעריאדישעס:

יוסף בלאנקעט ... אידען אין דער ענגלישער פעריאדישער ליטעראטור.

נ. פאלסקי ... ... בריעף וועגען דער העברעאישער ליטעראטור.

דוד ווידענפעלד ... די מאריאנעטען-קינסטלערין (וועגען פרא-על שטאק'ס בוך).

בילדער:

סימיאן סאלאמען ... ... דער רב; יהושע הנוצרי.

לוסיען פיסארא ... ... דרשה; רות.

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF MICHIGAN

ד"ר. י. ם. זאלקינד.

די געשיכטע פֿון דער אידישער בוך-דרוקעריי.

II

דאָס פֿופֿצעהנטע יאָהרהונדערט; זיין וויכטיגקייט און זיינע ערפֿינדונגען.— די בוכדרוקעריי אַלסאַנ' „ערפֿינדונג".—קאָסטער אָדער גוטענבערג.—אידען לערנען די בוכדרוקעריי אין דייטשלאַנד.—די בוכדרוקעריי אַ „מלאכת הקדש".—די קירכע און די נייע ערפֿינדונג.—אידען בעגריסען די נייע המצאה מיט שמחה.—דער געדרוקטער ספר אַזוי הייליג ווי דער געשריבענער.—די אָפּאָזיצי' געגען דעם געדרוקטענבוך.—אַנ'עקאָנאָמישע און אַנ'עסטעטישע פֿראַגע.—די אָפּאָזיציע פֿון אידישער זייט.—דער איינפֿלוס פֿון כתב יד אויפ'ן געדרוקטען ספר.

דאָס פֿופֿצעהנטע יאהרהונדערט איז איינע פֿון די וויכטיגסטע פעריאָדען אין דער ענטוויקלונגס-געשיכטע פֿון דער ציוויליזירטער מענשהייט. אלץ וואס עס קומט אין איהם פֿאַר טראגט אויף זיך דעם שטעמפעל ניט נאר פֿון גאונות נאר אויך פֿון אייביגקייט; יעדע טהאט און יעדער געדאנק וואס ווערען אין איהם געבארען רייסען זיך ארויס, אין זייער בעדייטונג און וויכטיגקייט, פֿון די ענגע ראַמען פֿון זייער צייט און פֿערוואַנדלען זיך אין קנינים פֿון דער צוקונפֿט, פֿון דער אייביגקייט דער מענשליכער גייסט רייסט זיך מיט געוואַלט ארוים פֿון זיינע קייטען און שאַפֿט ווערטען וואָס מאַכען א סוף צו דער גייסטיגער וועלט, אין וועלכער די מענשהייט האט ביז דאמאלס געלעבט, און פֿערטיליזירט א נייע גייסטיגע וועלט און פֿיהרט אריין אָהן הקדמות און צערעמאָניעס די "מאָדערנע צייט" אין וועלכער מיר געפֿינען זיך און וועלכע וועט אזוי לאַנג אָנהאַלטען ביז עס וועט קומען א נייעס יאהרהונדערט, וואָס וועט זיין אזוי גרויס און וועט ברענגען מיט זיך אַזאַ וויכטיגע שליחות מיט וועלכע דאס פֿופֿצעהנטע יאהרהונדערט איז צו אונז געקומען. עס איז דאס יאהרהונדערט אין וועלכען די קאַטוילישע קירכע דערגרייכט דעם שפּיץ פֿון איהר מאַכט און אין וועלכען עס הויבט זיך אָן די ירידה פֿון איהר מאטעריעלער און גייסטיגער העגעמאניע, א ירידה וואס האט ניט נאָר גוטס געטאָן דער גאַנצער מענשהייט נאר אפֿילו דער קירכע גופֿא אויך, ווייל עס האט געהאָלפֿען צו לייטערן און רייניגען איהר פֿון איהרע פסולת. עס איז דאס יאהרהונדערט פֿון דעם קינסטלערישען און וויסענשאפֿטליכען רענעסאנס, וואו די פֿערשידענסטע צווייגען פֿון דער קונסט דערגרייכען אויף איינמאל א הויכקייט און אנ'אויסדרוק פֿון שעהנקייט וואס האט אריבערגעשטיגען די אפטימיסטישסטע

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

ערוואַרטונגען אין וואו דורך דעם גייסטיגען קאָנטאַקט צווישען די עדעלסטע פֿאַרטרעטער פֿון דער קירכע און פֿון דער סינאגאגע ווערט דער קלאסיציזם ניי בעלעבט און עס ווערען געלעגט די גרונדשטיינער פֿון דער מאדערנער וויסענשאַפֿט. עס איז אויך א יאהרהונדערט וואס איז זעהר רייך אין ערפֿינדונגען, וועלכע אויב זיי זיינען ניט אזוי געניאַל אין זייער אינהאַלט און המצאה ווי די ערפֿינדונגען פֿונ'ם לעצטען יאהרהונדערט, זיינען זיי אָבער פֿון געוואַלטיגער באדייטונג פֿאר די ענטוויקלונג פֿון דער מענשהייט. עס איז גענוג ווען איך דערמאָן דאָ צוויי פֿון די וויכטיגסטע: די ערפֿינדונג פֿון דער בוך-דרוקער קונסט צום סוף פֿון דער ערשטער העלפֿט און די ענטדעקונג פֿון אמעריקאַ צום סוף פֿון דער צווייטער העלפֿט פֿונ'ם פֿופֿצעהנטען יאהרהונדערט. יעדער מעתר אדער ווייניגער אינטעליגענטער מענש ווייס ווי די ערשטע האט רעוואלוציאנירט דאָס מענשליכע דענקען און האנדלען און וואָס די צווייטע בעדייט פֿאר די עקאנאמישע ענטוויקלונג פֿון דער מאדערנער געזעלשאַפֿט, און די רייכסטע פֿאנטאזיע איז ניט בכח תופס צו זיין די עקזיסטענץ-מעגליכקייט פֿון אַ "נייער צייט" אהן די עקזיסטענץ פֿון די צוויי פֿאקטען. אהן דעם געדרוקטען ווארט וואלט אייראפא מסתמא קיינמאל ניט ארויסגעקראכען פֿון איהר גייסטיגער פֿינסטערניש און אָהן אמעריקאַ וואָלט זי וואהרשיינליך עטניש און עקאנאמיש דערשטיקט געוואָרען, סיידען די פאליטיקער וואלטען זיך שוין מתחכם געווען צו האַלטען די פֿעלקער אין דעם צושטאנד פֿון אנ'אונאויפֿהערליכען צערשטערענדען קריעג.

עס איז אָפֿט געפֿרעגט געוואָרען, מיט וואס האט די בוך-דרוקעריי זוכה געווען גערופֿען צו ווערען אַנ'ערפֿינדונג און פֿארוואָס האט די מענשהייט געמוזט ווארטען אזוי לאַנג אויף די דאזיגע ערפֿינדונג. עס איז דאָך אַזוי איינפֿאך און עס האט דאָך אין זיך אזוי ווייניג פֿון דעם עלעמענט וואָס מיר דעפֿינירען מיט א י י נ פֿ אַ ל אדער ה מ צ א ה, דאס הייסט עפּעס שכלדיגעס וואס ליעגט פֿארבארגען פֿון אונז און צו וועלכען מיר קאָנען נאר צוקומען ענטוועדער דורך א צופֿאַל אדער דורך אַ לאַנגען פראָצעס פֿון גייסטיגע אנשטרענגונגען און לאגישע הקדמות. רינגען מיט איניציאלען געהערען צו די ארטיקלען וואס די מענשהייט האט שוין פראדוצירט אין די ערשטע שטאדיען פֿון איהר געשיכטע. אויב איין אַזאַ רינג באַשמירט מיט פֿאַרב האט געקאָנט אפדרוקען איין אדער מעהר אותיות, ווי קומט דאס וואָס דער מענשליכער שכל האָט זיך אזוי לאַנג ניט געחאפט דערויף אז דורך צוזאַמען זעצען פֿון אסך אותיות וואלט מען געקאנט אפדרוקען אַ גאַנצע זייטעל, א גאַנצען בוך? אין צעהנטען יאהרהונדערט האט מען שוין געדרוקט אין חינא מיט

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

Digitized by Google
Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

פלאַטען פון האָלץ אדער מעטאַל *), און פופציג יאהר פאַר דער ער-
פינדונג פון דער בוך-דרוקעריי איז שוין געוועזן איינגעפיהרט אין איי-
ראָפּא די קסילאגראַפיע (דרוקען פון הילצערנע פּלאַטען אויף וועלכע
עס איז געוועזן גראַווירט א גאַנצע זייט), און דער מענשליכער מוח איז
נאָך אַלץ ניט געפאַלען אויף דער המצאה אז מען קאָן דאָס זעלבע ער-
רייכען דורך צוזאַמענזעצען פון אייגצעלנע אותיות! עס איז בעקאַנט,
אַז די גלייכע פראַגע איז געפרעגט געוואָרען בנוגע צו דער ענטדעקונג
פון אמעריקאַ און עס איז אויך בעקאַנט דער אנעקדאָט אז קאָלומבוס
האָט זיינע קריטיקער געענטפערט מיט דער אויפפאָרדערונג אוועקצו-
שטעלען אַן אֵיי, און אז זיי האָבען דאָס ניט געקאָנט טהון, האָט ער דאָס
איי אַביסעל איינגעבראָכען אין שפיץ און האָט עס אוועקגעשטעלט.
דאָס איז געוועזן איינפאַך אָבער דרייסט; און אזוי איז געוועזן די ענט-
דעקונג פון אַמעריקאַ, און אזוי איז געוועזן די ערפינדונג פון דער בוך-
דרוקעריי. עס איז נאָר מערקווירדיג אלס אַנ׳ערשיינונג אז דער זעלבער
גייסט וואָס לייזט די טיעפסטע און פאַרוויקעלטסטע מאטעמאַטישע
פּראָבלעמען און וואָס דרינגט דורך מיט זיין בליק די סודות פון די
מעשי בראשית אזש ביז צום כסא הכבוד, געהט טאָג טעגליך פאַרביי
די געוועהנליכסטע זאַכען אָהנע אפילו צו באַמערקען זיי און די געזעצען
דורך וועלכע זיי ווערען רעגירט. מיליאָנען מענשען און הונדערטער
פון דורות האָבען געזעהן עפּעל פאַלענדיג פון בוימער פאַר ניוטאָן און
עס איז זיי ניט געקומען אויפ׳ן געדאַנק אז דאָס איז די ווירקונג פון דעם

*) די אַיינפאַכקייט פון דער ערפינדונג צוזאַמען מיט אַנדערע טעמים
האָבען געבראַכט אַ סך געלעהרטע צו די ווילדעסטע השערות און צו בעהויפּטונגען
אַז די בוכדרוקעריי איז שוין געוועזן בעקאַנט אין די אור-אַלטע צייטען נאָר זי איז במשך
הזמן „פאַרגעסען" געוואָרען. צו דיעזע ווילדע השערות געהערט אויך אָהן שום ספק
די מיינונג פון דעם בעקאַנטען, שוין אב סעל אויפגעקלערטען גאון ר׳ צבי הירש חיות
(געשטאָרבען 1855), וועלכער ווענד זיך אין איינע פון זיינע תשובות (י״א) געגען
ר׳ יחזקאל קאַצענעלענבויגען (געשטאָרבען 1749), דעם מחבר פון „כנסת יחזקאל",
וואָס פרעגט די קלאָץ-קשיא: ווי אַזוי עס איז מעגליך, אַז משה רבינו, וואָס האָט
גערעדט מיט גאָט פנים אל פנים און שלמה המלך וואָס איז געוועזן דער חכם מכל
האדם זאָלען ניט האָבען געקענט ערפינדען די בוכדרוקעריי, און אַ גוי אין די שפּע-
טערדיגע דורות זאָל דאָס יאָ האָבען ערפונדען? אוז ער דייטעט דערבייען פון דער
געשיכטע. וואָס ווערט דערצעהלט אין דער גמרא (יומא ל״ח): פון אַ געוויסען בן
קמצר, וואָס האָט געקענט בעווייזען די קונץ צו שרייבען פיער פערשיעדענע אותיות
אויף אַ מאָל, (האַלטענדיג פיער פעדערן אין האַנד) אַז שוין בזמן התלמוד איז די
אידעע פון דער היינטיגער בוכדרוקעריי געוועזן בעקאַנט.

געזעץ פון גראוויטאַציע. ווי קריכענדיג לאנגזאם אונזער געדאנקען-גאַנג איז, בעווייזט אויך דער פאלגענדער אינטערעסאנטער פאקט: שוין נאָכדעם ווי מען איז געקומען אויף דעם געדאַנק צו דרוקען מיט צוזאַמענגעזעצטע אותיות האט עס נאך גענומען א גוטע פאר צעהנדליג יאהרען צו בעגרייפען, אַז מען קאָן א בלאַט דרוקען פון ביידע זייטען און עס איז גאר ניט נויטיג צו דרוקען צוויי בלעטער אויף איין זייט און זיי דערנאך צוזאַמענקלעפען, ווי עס איז צוערשט געטהאן געווארען.

אלס דער דרייסטער מאַן וועלכער האט—אויפגעשטעלט דאָס איי פון דער בוך-דרוקעריי ווערט, ווי בעקאנט, אלגעמיין יאהאן (געגז-פלייש) גוטענבערג בעטראַכט. די האללענדער אבער, און מיט זיי מעה-רערע ענגלישע געלעהרטע, פאַרגינען ניט די דייטשען דיעזען כבוד, און שטעלען ארויס דעם האלענדער לאָרענס קאָסטער פון הארלעם אלס דעם ערשטען ערפינדער. עס איז ענטשטאַנען אַ גאַנצע פאלעמיק-ליטעראטור איבער דיעזער פראַגע, וועלכע איז נאך עד היום ניט גע-לייזט. די אנהענגער פון קאָסטער (געבוירען לערך 1370, געשטאָר-בען לערך 1440 אין הארלעם) בעהויפטען, אַז זייענדיג פון בערוף אַ קסילאגראף **), האט ער אומגעפעהר אין 1426 אנגעהויבען צו דרו-קען מיט צוזאַמענגעזעצטע אותיות פון האלץ און אַנ'ערך צעהן יאהר שפעטער מיט אותיות פון מעטאַל. זיי בעטראכטען אלס דאס ערשטע געדרוקטע בוך מיט צוזאַמענגעזעצטע אותיות Speculum Humanae Salvationis וועלכען ער זאָל האבען געדרוקט אין 1430, ד"ה מיט אַ גוטען פערטעל יאהרהונדערט פאר גוטענבערג, וועלכער האט די בוך דרוקעריי ניט ערפונדען נאר ער האט ערפאהרען וועגען איהר פון איינעם פון קאסטער'ס פועלים וועלכער האָט אויסגעוואַנדערט קיין מיינץ.

ווי דאס זאָל ניט זיין, איז דאס אבער קלאָר, אז די ערשטע אידישע בוך-דרוקער האבען געהאַט אלס רבי ניט קאסטער נאר גוטענבערג. עס איז בכלל א פראַגע, צו עס האט צו יענער צייט איבערהויפט עקזיסטירט אַ אידישער ישוב אין האלאַנד, הארום א חוץ פאראיינצעלטע רמזים אין אַלטע אורקונדען בנוגע צו יחידים פעהלען אונז גענצליך דאקומענ-טען וואָס זאָלען באשטעטיגען אז אַזאַ ישוב האט דאָרט יא עקזיסטירט. דאַגעגען איז צו יענער צייט מיינץ געווען ניט נאָר אַ נאָר די עיר ואם בישראל פון דייטשלאנד; און ווי איינגעשלאָסען אין זייער געטהאָ און

**) נאָך Humphreys מיינונג, איז די ערשטע האָלץ-פלאַטען אויסגאַבע פון דער Biblia Pauperum קאָסטער'ס אַרבייט.

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF MICHIGAN

אפגעשלאסען פֿון זייערע מיטבירגער די דארטיגע אידען זייגען ניט געווען, און ווי גוטענבערג זאל זיך ניט האבען פֿארבעהאלטען מיט זיין גרויסער ערפֿינדונג ***), איז דאס אונמעגליך אַז די אידען זאָלען דאָס ניט האבען גלייך ערפֿאַהרען אין פֿערהאפט אין זייערע הענט אַזאַ אויסגעצייכענטען אפאַראַט פֿאַר די פֿארשפרייטונג פֿון זייערע הייליגע ספרים, וואס זיינען געווען דאס טייערסטע וואס זיי האבען פֿאר-מעגט. דער פֿאַקט אז די ערשטע אידישע בוך-דרוקערייען זייגען ענט-שטאַנען ניט לאַנג נאך גוטענבערג'ס ארויסטרעטען און אז דער דאמי-נירענדער עלעמענט אונטער די ערשטע מדפיסים און זעצערס זיינען געווען דייטשע אידען איז דער בעסטער באַווייז דערפֿאַר. וואָלטען זיי געגאַנגען ביי קאסטער אין חדר, וואלט די אידישע דרוקעריי געווען לכל הפחות מיט א פֿערטעל יאהרהונדערט עלטער.

דער ערשטער אידישער ספר וואָס איז דאטירט איז ארויס פֿון דרוק אין 1475, ד"ה נאר זעקס יאהר נאכדעם ווי דאס ערשטע בוך איז גע-ווארען געדרוקט אין פאריז און א לאנגע צייט בעפֿאָר די בוך-דרוקעריי איז געווארען איינגעפֿיהרט דורך קעקסטאָן אין ענגלאנד. עס איז קרוב לודאי אז די אידישע בוך-דרוקעריי איז מיט עטליכע יאהר עלטער ווי 1475, אפֿילו אז מען זאל ניט מסכים זיין צו דער דעה, אַז אייניגע פֿון די ניט-דאטירטע ספרים וואס מיר האבען פֿון יענער צייט, זיינען על-טער ווי 1475. די אידען זיינען געווען געשווינד צו באגרייפֿען די בע-דייטונג פֿון דעם געדרוקטען וואָרט און האבען זיך גענומען צו דער נאָבעלער ארבייט מיט התלהבות און מסירות נפש. פֿאר זיי איז די דרו-קעריי ניט געווען קיין געשעפֿטס זאַך און אפילו ניט קיין ars typographica נאר א "מלאכת הקודש", אַ הייליגע ארבייט, אַ דבר מצוה, א הויכער אידעאל וואס פֿארדערט א חוץ גרויסע קרבנות פֿון געלד און די נויטיגע טעכנישע און וויסענשאפֿטליכע פֿארבעריי-טונג, א הייליגע שטימונג און א ליעבשאפֿט צו דער זאַך וואס פֿרעגט ניט קיין שאלות און שטעלט זיך ניט אפּ פֿאר קיין שום הינדערניש. דערמיט ערקלערט זיך די קאָרעקטהייט פֿון די ערשטע ספרים. די שענ-קייט פֿון דער שריפֿט, די קוואליטעט פֿון דעם פאפיער או"וו, דורך וועלכע זיי צייכענען זיך אוים און צוליעב וועלכע זיי זיינען געבליבען גוט ערהאַלטען און ברויכבאַר נאך אַ ביטערע עקזיסטענץ פֿון איבער

***) ווי עס איז בעקאַנט, האָט דוקא דאָס צופיעל פֿאַרבעהאַלטען זיך פֿון גוטענבערג געפֿיהרט צו געריכטליכע פראָצעסען מיט זיינע שותפים און געלד-לייהערס, און דאַדורך אויך צו גרעסערער פאָפולאַריטעט פֿון דער גרויסער ערפֿינדונג.

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF MICHIGAN

פיער הונדערט יאהר. דערמיט ערקלערט זיך אויך, וואס די ערשטע אידישע מדפיסים האבען זיך ניט אפגעשראקען און זיינען צוגעטרעטען צו דער ארבייט נאכדעם ווי זיי האבען געלערנט פון דער ערפאהרונג אז גוטענבערג'ס המצאה איז געווען א פאלשטענדיגער דורכפאל פון א געשעפטליכען שטאנדפונקט וואס איהם האט אריינגעשלעפט אין חובות פון וועלכע ער האט קיינמאל ניט געקאנט ארויסקריכען, און נישט קוקענדיג אויף דעם וואס דער געשריבענער ספר איז נאך אלץ געווען בעליעבט און אויפ'ן געדרוקטען ספר האבען מאנכע נאך געקוקט מיט א קרום אויג.

דער היסטארישער אמת פאדערט צו קאנסטאטירען דא, אז די קאטוילישע קירכע האט זיך זעהר פריינדליך פערהאלטען צו דער נייער ערפינדונג. די סבה דערפון ליעגט ענטוועדער אין דעם פאקט, וואס די מייסטען פופיסטען פון יענער צייט זיינען געווען מענשען מיט א ליבעראלער ערציהונג און אנ'אינטעלעקטואלען געשמאק, ווי ניקאלאי דער פינפטער,, יוליוס דער צווייטער און לעא דער צעהנטער, וואס האבען גענומען א גרויסען אינטערעס אין ליטעראטור און זיינען געווען קאלעקטארס פון ביכער, אדער אין דעם וואס די קירכע האט דערוויילע נאך ניט געהאט וואס מורא צו האבען פאר דער נייער המצאה, וועלכע האט מייסטענס געדיענט צו דער פארעפענטליכונג פון רעליגיעזע שריפטען און אפילו פון אזעלכע סקאנדאלעזע "דברים שבקדושה" ווי די באריהמטע אינדולגענציעס, אין וועלכע יעדע זינד, צו בין אדם למקום צו בין אדם לחברו. איז געווארען ערקלערט פון דער קירכע אלס אפגעווישט, צוליעב דאס געלד וואס דער קויפער פון דיעזע מחילה—בריעף האט געגעבען און וואס איז געגאנגען פאר אזא הייליגע זאך ווי קעמפפען געגען די אונגלויביגע טערקען. וואלט די קירכע געהאט א חוש הנבואה צו פאראויסזעהן וואס פאר א שארף כלי זין דיעזע המצאה וועט ווערען בקרוב אין די הענט פון די הומאניסטען און רעפארמאטארען אויף צו ברעכען איהר אויטאריטעט, וואלט זי אוודאי ניט אויפגענומען די נייע ערפינדונג מיט אזוינע אפענע ארעמס.

ביי אידען האבען דיעזע מאטיווען און חששות אין גאנצען געפעהלט. זיי האבען געהאט דאס בעסטע צו ערווארטען פון דער נייער ערפינדונג, אין א צייט וואס דער דעזארגאניזירטער צושטאנד פון דער טעריטאריאלער קאמוניקאציע האט געווירקט שטערענד אויף די גייסטיגע פאראייניגונג פון די אידען פון איין לאנד מיט זייערע ברידער אין אנ'אנדער לאנד, און אין סאציאל־פאליטישע לעבענסבעדינגונגען, וואו זייער לעבענס נערוו, זייער גייסטיגע טעטיגקייט, איז געווען אין שטענדיגער סכנה. עס איז דערפאר קיין וואונדער ניט, וואס די נייע ערפינ-

דוגג איז בעגריסט געוואָרען מיט גרויס שמחה און די רבנישע ליטע-
ראטור קאָן ניט געפֿינען גענוג אויסדריקע צו דאַנקען דעם "חונן לאדם
דעת" פֿאר די טייערע מתנה וואס ער האט געגעבען דער מענשהייט.
די ערשטע ספרים זיינען פֿול מיט לויב-געזאַנגען אויף די דרוקעריי,
אין פאעזיע און פראזא; ****), און דער באריהמטער היסטאָריקער ר'
דוד גאַנז, דער פֿריינד פֿון קעפלער און טיחא דע בראהע, וואס האט גע
לעבט קרוב צו יענער צייט, שרייבט אין זיין "צמח דוד": "געלויבט
זאל זיין דער וואס בעגנאדיגט דעם מענשען מיט ערקענטניש און דעם
שטערבליכען מיט חכמה! געלויבט זאל זיין דער, וואס טהוט אונז קונד
זיין חסד דורך קונסטען ווי דיעזע, צו דעם נוצען פֿון אלע מענשען,
דורך אַ קונסט וואָס האָט ניט קיין גלייכען צו זיך אונטער אלע וויסענ-

****) אַלסביישפּיעלען מעגען די פֿאָלגענדע צוויי עפּיגראַמען דיענען, פֿון וועלכע איינע איז אין פּראָזאַ און די אַנדערע אין פֿערזען. די ערשטע געפֿינט זיך צום סוף פֿון דעם „טור אורח חיים" (דער דריטער ספר וואָס איז געדרוקט געוואָרען), וועלכער איז אַרויס אין 1476 אין דער דרוקעריי פֿון ד"ר אברהם כונת, און לויטעט: „אמר אברהם קטון המשפיעים ותלמיד הרופאים הנסמך זעירא מן חברייא בכמ"ר שלמה כונת זלה"ה הכותב בכמה קולמוסים בלא מעשה נסים אשר יגע ומצא להרביץ תורה בישראל והשיג זאת המלאכה לכתוב כהלכה מערכה ערוכה לקראת מערכה וכו'." און די צווייטע, אין די ד' טורים (דעם צווייטען געדרוקטען ספר) וואָס זיינען אַרויס אין 1475 אין פּיעווע די סאַקאָ (נעבען פאדואה) ביי משולם קוזי, און לויטעט:

אני חכמה לכל חכמה עטרת
אני נסתר לכל סוד נסגרת
בלי קולמוס ורישומי ניכרת
באין סופר חוברתי במחברת
בבת אחת דיו עלי עוברת
בלי שירטוט כתיבתה מיושרת
תמיה על דבורה הגברת
בשבט סופרים היא משוררת
לו אותי ראתה במחתרת
עלי ראשה הושמתי לכותרת.

איך בין די קרוין פֿון אַלע חכמות,
אַ סוד פֿון אַלעמען פֿערבאָרגען,
איך שרייב דייטליך אָהן אַ פען,
צוזאַמענגעשטעלט אָהן אַ שרייבער,
נאָר איינמאָל טונק איך אין טינט איין,
אָהן ליניעס, און איך שרייב גלייך.
אַ וואונדער אויף דבורה הנביאה
וואָס האָט געדיכט מיט אַ גריפֿעל געשריבען
אז זי וואָלט מיך אין דער שטיל ענדעקט,
וואָלט זי מיך בעשעהנט און בעקרוינט.

אינטערעסאַנט איז דער אויסדרוק „הכותב בכמה קולמוסים בלא מעשה נסים" (וואָס שרייבט מיט אַ סך פֿעדערען אָהן נסים) וועלכער דריקט אַזוי פלאַסטיש אויס די גאַנצע בעוואונדערונג און דעם חדוש וואָס יענע צייט האָט געפֿיהלט אין דער נייער ערפֿינדונג, און בעזונדערס די צווייטע שורה פֿון דעם שיר וואָס איז בכלל פֿון גרויסער עפּיגראַמאַטישער שעהנקייט, וואו מען קען קלאָהר זעהן, ווי מיסטעריעז די ערשטע מדפיסים האָבען די ערפֿינדונג געהאַלטען, צו צוליעב מורא פֿאַר קאָנקורענץ, צו כדי אַיינצופֿליעסען אין דעם עולם אַ געוויסע יראת הכבוד פֿאַר דער געהיימניספֿולער „חכמה, די קרוין פֿון אַלע חכמות".

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF MICHIGAN

שאַפֿטען און אלע קונסטען זייט די וועלט איז בעשאַפֿען געוואָרען". אין זייער פֿאַרעהרונג פֿון דעם געדרוקטען וואָרט זיינען מאַנכע פֿון די רבנישע אויטאָריטעטען געגאַנגען אזוי ווייט אַז זיי האָבען געפּסקנט אַז דעם געדרוקטען ספר דאַרף געגעבען ווערען די זעלבע קדושה, די זעלבע אכטונג און דיזעלבע געזעצליכקייט און פּריווילעגיעס וואס דער געשריבענער ספר האָט על פּי דין. אזוי וואָרנט ר' שמואל די מודינא, בעקאַנט אונטער דעם ראשי תיבות רשד"ם (געשטאָרבען 1589), אין זיינע שאלות ותשובות (חלק ב', קפ"ד) די בוכבינדער, אַז זיי זאָלען זיך היטען און ניט צוזאַמענקלעפּען שמות און מאַכען דערפֿון טאָוולען, אין ר' בנימין אהרן סאלניק, דער מחבר פֿון "משאת בנימין" (גע. לערך 1620) ערקלערט אין דער תשובה צ"ג, אַז געדרוקטע זאַכען זיינען אזוי הייליג ווי געשריבענע, און ווער עס היט זיך ניט מיט זיי איז ער עתיד ליתן את הדין. דער מקובל ר' מנחם עזריה מפאנו (געשט. 1620) געהט זאָגאָר אַזוי ווייט, אַז ער איז מתיר אין זיינע שאלות ותשובות (ל"ח וצ"ג) צו בענוצען זיך מיט א געדרוקטען גט און צו דרוקען דעם שין (ש) וואס געפֿינט זיך אויף די תפילין של ראש(אבער ניט די פּרשיות וואס ליגען אינעווייניג). אם ווייטסטען געהט דער בעקאַנטער תלמודישער אויטאָריטעט, ר' יום טוב ליפּמאַן העליר (געשט. 1654), אלגעמיין בעקאַנט אונטער דעם נאָמען "תוספות יום טוב" וואס איז דער טיטעל פֿון איינע פֿון זיינע ווערק, וועלכער פּסקנט אַז בנוגע צו ספר תורה, תפילין, מזוזות און גט אא"וו זיינען געדרוקטע אזוי כשר ווי געשריבענע*****). אבער די ביישפּילען זיינען צופֿיעל אז מען זאָל זיי דאָ אלע ברענגען. איך וויל נאָר נאָך צולעצט דערמאָהנען אז דער "ט"ז" (ר' דוד לוי, געשט. 1667) איינער פֿון די אנערקענטעסטע אויטאָריטעטען אין דער הלכה, נעהמט איין א מיטעל שטעלונג און גיט דעם געדרוקטען וואָרט דיזעלבע קדושה און פּריווילעגיעס בנוגע צו פּראָפֿאַנאַציע אא"וו אבער ניט דיזעלבע לעגאַלע גילטיגקייט וואס דאס געשריבענע וואָרט האָט בנוגע צו מזוזות אא"וו און אז, ווי געוועהנליך אין לעבען, וואו די "גאָלדענע מיטע" האָט שטענדיג די בעסטע אויסזיכטען אויף ערפֿאָלג, דיזע אנזיכט איז אלגעמיין אַקצעפּטירט געוואָרען און איז סאַנקציאָנירט געוואָרען אין דעם אידישען קאָדעקס, און אזוי בלייבט דער דין.

די פֿריינדליכע אויפֿנאַהמע וואס די נייע ערפֿינדונג האָט געהאַט מצד דער קירכע מיינט אבער ניט צו זאָגען אַז דער אָנפֿאַנג פֿון איהר

*****) „ואני כתבתי בגיטין פ"ב סי' י"ח דנ"ל דדפוס כשר לכל דבר שצריך כתיבה ע"ש" (לחם חמודות צו הל' תפילין סי' כ"ג). ליידער איז דער לחם חמודות אויף גיטין ניט ערהאַלטען.

געשיכטע איז פֿאַרלאָפֿען גלאַט און האט ניט ארויסגערופֿען קיין שום
נעגנערשאַפֿט. יעדע נייע איינפֿיהרונג איז בטבע מחויב אנצוריהרען
עפּעס אלטעס און אלגעמיין אַקצעפּטירטעס און זיך שטויסען אויף אן
אָפּאָזיציע מצד פֿון דאס וואָס איז מקבל און פֿון די וואס האבען אנ'אינ-
טערעס אז דאס אלטע זאל ווייטער בלייבען. דער גראַד פֿון אינ-
טענסיטעט פֿון דיזער אָפּאָזיציע העננט שטענדיג אפּ פֿון דעם, ווי ווייט
און ווי טיעף דיזע אינטערעסען ווערען בעריהרט. דאס וואס די קירכע
האָט זיך פֿריינדליך געשטעלט צו דעם געדרוקטען וואָרט האָט איהם
אסך געהאָלפֿען צו שאַפֿען זיך א פאזיציע און געוויסע אנערקענונג און
צו פֿערלייכטערן דעם קאמפף, דאס איז אבער ניט געווען בכח צו
פֿערהינדערן די אָפּאָזיציע אין גאנצען. די סבה דערפֿון איז געווען
וואָס די נייע ערפֿינדונג האט שטאַרק זאטשעפּעט אנ'אַלט איינגעוואָר-
צעלט און רעספּעקטירטע פּראָפֿעסיע וואס איז געווען ווייט פֿערצווייגט
און האט געגעבען פּרנסה צו אונצעהליגע ווייטע קרייזען. זייט קאַסיאָ-
דאָר און דער הייליגער בענעדיקט האבען איינגעפֿיהרט אין זעקסטען
יאָהרהונדערט אז די מאנאַכען זאָלען אנשטאַט אומגעהן לעדיג זיך
בעשעפֿטיגען מיט שרייבען און קאפּירען פֿון ביכער זיינען די קלויס-
טערס אין פֿאַרלויף פֿון דער צייט פֿערוואַנדעלט געווארען אין וואַהר-
האַפֿטיגע פֿאַבריקען פֿון מאנוסקריפּטען. יעדער קלויסטער האט גע-
האַט אַ scriptorium ד"ה א זאאל מיט אלע אייגריכטונגען וואס
זיינען געווען נוטיג דערצו, וואו די מאנאכען זיינען געזעסען און האבען
קאפּירט אלטע און נייע ביכער פֿאר די ביבליאטעק פֿונ'ם קלויסטער
אדער פֿאר פּריוואַט מענשען וואס האבען דעם קלויסטער געגעבען
אַ בעשטעלונג אויף געוויסע ביכער. עס האט זיך דערביי ענטוויקעלט
אַ גאַנצע רייהע פֿון קונסטען, די קונסט פֿון קאליגראפֿיע, פֿון אילומ-
טראציע, פֿון צוזאַמענשטעלען די פֿארבען און טינט, פֿון פֿארבערייטען
פּאַרמעט און פאפּיער או"וו, און עס זיינען מיט דער צייט ענטשטאַנען
נעבען די קלויסטער שולען אין וועלכע דיעזע אלע זאַכען זיינען גע-
לערנט געווארען און פֿון וועלכער עס זיינען ארויסגעקומען הונדערטער
שרייבערס וואס זיינען געווען קינסטלער אין דעם פֿולסטען זינן פֿון
דעם וואָרט. אַז דער פֿערלאנג איז געווארען אזוי גרויס אַז די קלויס-
טערס האבען ניט געקאַנט באזארגען דעם גאַנצען בעדארף איז די
שרייבקונסט אריבער געשטיגען די הויכע מויערן פֿון די קלויסטערס
און איז לאַאיזירט געווארען. עס זיינען ענטשטאנען אונצעהליגע פֿיר-
מעס פֿון פּריוואַט-אונטערנעהמערס וואס האבען אנגעשטעלט הונדער-
טער פֿון באריהמטע קאליגראפֿען און קינסטלער-אילומינאטארען און
האבען געפֿיהרט דעם כתב יד עסק אין אַ העכסט געשעפֿטסמעסיגער

מאָדערנער פאָרמע, מיט קאטאלאגען או"ז. דער הויפט מארק איז גע-
וועזען ווענעדיג, וואו זיי האבען געהאט די שעהנסטע געשעפטען אויפ'ן
סאַמע סאן מארקאָפלאץ, און וואו מען פלעגט קומען פון דער גאַנצער
וועלט צו קויפען און פארקויפען ביכער. די פרייזען זיינען געווען זעהר
הויך. א בוך איז געווען א לוקסוס ארטיקעל וואס נאר א גאַנץ רייכער
מאן האט געקאנט צוקומען דערצו. וואס רייכער איינער איז געווען,
האט ער געזוכט אז וואס שעהנער זיין בוך זאל געשריעבען ווערען און
וואס רייכער עס זאל אילומינירט ווערען, פאר וואס ער האט נאַ-
טירליך עהרליך באצאהלט******). עס פערשטעהט זיך פון זעלבסט,
אַז דיעזע קרייזען—וועלכע זיינען געווען גרויס אין צאהל און שטארק
אין איינפלוס—וואס האבען געצויגען זייער חיונה פון דעם געשריבע-
נעם ווארט האבען גלייך דערזעהען די סכנה וואס האט זיי געסטראשעט
מצד דער נייער ערפינדונג און האבען אנגעפאנגען א גרויסען קאמפף
געגען דעם געדרוקטען בוך און געזוכט מיט אלע מיטלען איהם צו דיס-
קרעדיטירען. די מלחמה האט אנגעהאלטען א לאנגע צייט און עס
האט גענומען יאהרהונדערטער ביז עס איז געלונגען דעם געדרוקטען
בוך געגצליך צו פארדרענגען זיין פארגענגער, דעם כתב יד. אין דעם

******) אידען זיינען אין איטאליע געווען אויסגעשלאָסען פון דיעזען לוקראַ-
טיווען געשעפט. אַ איד האט ניט געטאָרט ניט קויפען און ניט פערקויפען אַ מאַנוסקריפט.
אַז ער האָט געוואָלט אַ בוך האָט ער דאָס נאָר געקענט קויפען דורך דעם bidellus,
דעם דיענער פון דער אוניווערזיטעט, אַ פערגעניגען פאַר וועלכען ער פלעגט בלי ספק
גוט בעצאָהלען. פונדעסטוועגען פלעגט ניט זעלטען פאָרקומען, אַז אַ קלויסטער, וואָס
איז געווען פאַרענגט אין געלד, פלעגט פאַרזעצען אַלע זיינע מאַנוסקריפטען ביי אידישע
מלוים. עס זיינען אויך בעקאַנט איינצעלנע פעלע פון אידען, וואָס האָבען געהאַנדעלט
מיט מאַנוסקריפטען, סיי אַלס בוכהענדלער סיי אַלס פראָדוצענטען. אַלבערט קירכהאָף,
דער בעריהמטער געשיכטס-שרייבער פונ'ם בוכהאַנדעל, דערמאָנט עטליכע אידען וועלכע
זיינען געווען פראָמינענט אין דיעזען פאַך. מיר ווייסען, צום ביישפיעל, פון אַ געוויסען
יעקב, וואָס האָט געהאַט אַ גרויס געשעפט פון מאַנוסקריפטען אין פאדואה צווישען
1455 און 1460. זיין נאָמען קומט פאָר אויף מעהרערע כתבי יד, דאָרונטער אויף אַ
כתב יד פון האָראַץ פון צוועלפטען יאָהרהונדערט, וואו דער בעזיצער בעצייכענט, אַז ער
האָט איהם געקויפט אין 1458 פון יעקב, דעם אידישען librarius (מוכר ספרים). מיר
ווייסען אויך פון אַ אידישען שרייבער מיט'ן נאָמען משה, וועלכער איז געווען טהעטיג
צום סוף פון פיערצעהנטען און אין אָנהויב פון פינפצעהנטען יאָהרהונדערט. צום סוף
פון אַ מאַנוסקריפט פון באַרטאָלאָמעאוס בריקסיענזיס געפינט זיך דער פאָלגענדער לאַ-
טיינישער עפיגראַף: Emi hunc librum anno domini MCCCC die XXI. Mensis
novembris a Moysi Judeo pro VIII. florenes (איך האָב געקויפט דאָס דאָזיגע
בוך אין דעם יאָהר 1400, דעם 21-טען נאָוועמבער, פון דעם אידען משה פאָר אַכט
פלאָרין). די צוויי זיינען ניט קיין פאראיינצעלטע פעלע.

רעליגיעזען לעבען פון יודענטום און פון איסלאם איז דער כתב יד נאך עד היום געבליבען אין זיין אלטער פאזיציע, און הגם אין איסלאם זיינען ניטא קיין פארשריפטען בנוגע צום ספר, ווי ביי אידען, פון דעסטוועגען ווערט נאך עד היום פארגעצויגען צו לייענען די פרשה פון קוראן, וואס מען דארף לייענען יעדען פרייטאג אין דער מאסקע, פון א געשריבענעם קוראן איידער פון א געדרוקטען.

אחוץ דער עקאנאמישער אפאזיציע הערט זיך פון צייט צו צייט אויך אנ'עסטעטישע געגנערשאפט צו דעם געדרוקטען בוך. פון ריזען שטאנדפונקט איז די אפאזיציע געווען פאלקאם גערעכט. דער נייער ספר, וואס איז בעשאפען געווארען אין א צייט וואו די טעכניק בכלל איז נאך געווען שוואך ענטוויקעלט און וואס צוליעב זיין פרישקייט און יונגקייט איז ער נאך געווען אביסעל רויה און אימפערפעקט, האט זיך נאטירליך ניט געקאנט פערגלייכען אין שעהנקייט מיט דעם מאנוסקריפט וואס איז בעשאפען פון קינסטלער-קאליגראפען מיט א טראדיציע און א טעכניק פון עטליע יאהרהונדערטער און פון גאט בעגנאדיגטע אילומינאטארען וואס שעפענדיג פון די אוצרות פון זייער קינסטלערישער נשמה האבען זיי איהם באגאסען מיט א ים פון שעהנקייט און קאליר. מאנכע צייטגענאסען באקלאגען זיך אויך אויף דעם וואס די קוואליטעט פון דעם מאטעריאל וואס ווערט באנוצט פאר'ן געדרוקטען ספר איז פיעל נידעריגער ווי דער מאטעריאל וואס ווערט פארווענדעט ביים כתב יד *******). עס פעהלען אויך ניט די שטימען פון די וואס האבען מורא פאר צופיעל פאפולאריזאציע—וואס איז ביי זיי אידענטיש מיט וואולגאריזאציע—פון די גרויסע קלאסישע ווערק.

וואס פאר אנ'אפקלאנג דיזער קאמפף האט געהאט אויפ'ן געביעט פון דעם אידישען ספר איז שווער צו וויסען, ווייל עס פעהלט אונז דער מאטעריאל וואס זאל אונז געבען די מעגליכקייט ריכטיג אפצושעצען

*******) אין א בריעף, וואס טריטעמיוס, דער פארשטעהער פון דעם קלויסטער אין שפאנהיים, שרייבט צו גערלאך, דעם קלויסטער פארשטעהער פון דויץ, וואס איז געדרוקט געווארען אין מיינץ אין 1494, אונטער דעם טיטעל De Laude Scriptorum Manualium (איבער דעם שבח פון געשריבענע שריפטען), שרייבט ער: „א ווערק וואס איז געשריבען אויף פארמעט קען זיך האלטען א טויזענד יאהר, אבער ווער וויים צו די ביכער, וואס ווערען געדרוקט אויף פאפיער, וועלען לענגער עקזיסטירען ווי צוויי הונדערט יאהר. א סך וויכטיגע ווערק זיינען נאך ניט געדרוקט געווארען און מען וועט מוזען בעזארגען די עקזעמפלארען וואס מען דארף האבען פון זיי דורך שרייבערס. דער שרייבער וואס פערלאזט זיין ארבייט צוליעב דער נייער ערפינדונג פון דרוקען, קען ניט זיין קיין ריכטיגער ליעבהאבער פון ביכער. דער דרוקער זארגט ניט פאר די שעהנקייט און די קינסטלערישע פארמע פון די ביכער, וואס ביי דעם שרייבער איז דאס אנ'ארבייט פון ליעבשאפט".

זיין גרויסקייט. אַז אַזאַ קאמפף האָט בכלל עקזיסטירט איז אָהן שום
ספק, האָטשע מיר האבען נאר קורצע רמזים דערויף. אזוי שרייבט צב"ש
דער דרוקער פון דעם "פירוש הרמב"ן על התורה" וואס איז ארויס אין
נעאפעל אין ר"ן (1490), אין אנ'עפיגראף: "ואשר ידברו תועה על
המלאכה הזאת ישאו עונם, וכל המחזיק ידיהם, ידיהם על העלנה, וכל
הספרים אשר נתיסדו בחקוק ראוים לשבחם ולפארם וכו'" (די וואס
רעדען שלעכטס וועגען דיעזער מלאכה וועלען בעשטראפט ווערען, און
די וואס אונטערשטיצען איהר וועלען באַגליקט ווערען, און אלע ספרים
וואס זיינען געדרוקט געווארען פארדיענען געלויבט און באשעהנט צו
ווערען). מיר האבען פריהער בעהאנדעלט די פריינדליכע שטעלונג פון
די רבנישע אויטאריטעטען צו דעם געדרוקטען ספר, אבער טראץ די-
זער פריינדשאפט, וואס בעווייזט אויף א ברייטען ווייטען בליק אויף
דער צוקונפט, איז דער קאמפף דאָ געווען אזוי גוט עקאנאָמיש באַגרינדעט
ווי אין דער ניט אידישער וועלט, ווייל זייענדיג אנ'עם הספר, וואו דאס
בוך איז געווען א נויטווענדיגקייט פון טעגליכען לעבען און ניט קיין
לוקסוס ארטיקעל (איינע פון די סבות טאקי פארוואס זי אידישע כתבי יד
שטעהען על פי רוב אין זייער קינסטלערישער אויסשטאטונג נידערי-
גער פאר די ניט-אידישע מאנוסקריפטען), האט ביי אידען געמוזט זיין
די צאהל פון די וואָס זיינען געווען בעשעפטיגט מיט זיין פראָדוקציע
פראפארציאנעל פיעל גרעסער ווי ביי די קריסטען. זייענדיג בכלל נאך
בעשרענקט אין דער אויסוואַהל פון פראַפעסיעס מצד דער קירכע און
דער וועלטליכער מאכט וואָס האבען שטרענג אכטונג געגעבען אז
עס זאל דעם אידען קיינמאל חלילה קיין דאגת הפרנסה ניט פעהלען,
איז די נייע ערפינדונג אהן צווייפעל געווען א סכנה צו אונצעהליגע
פאמיליעס וואס האבען זיך מעהר אדער ווייניגער ערנעהרט פון א
מלאכה וואס קיינעם פון זייערע שונאים וואָלט ניט איינגעפאלען אוועק
צונעהמען פון זיי. דערצו קומט נאך א מאָמענט אלס מאָטיוו וועלכער
האט ספעציעל צו טהון מיט דער אידישער רעליגיאן און פעהלט נאטיר-
ליך אין דער ניט-אידישער אפאָזיציע... אין א רעליגיאן ווי די אידישע,
וואָס נעהמט ארום ווי אַ רייף דאס גאַנצע לעבען און רעגולירט און
שאַפט פעסטע אייביגע פארמען פאר יעדע מינדעסטע טהאט פון טעג-
ליכען לעבען, האבען נאטירליך אויך געמוזט בעשאַפען ווערען פעסטע
פאָרמען און פארשריפטען בנוגע צום ספר. אין דער טהאַט עקזיסטירט א
גרויסע צאהל פון אזוינע פארשריפטען, וואס אחוץ דעם וואָס זיי זיינען
צושפרייט איבערן גאַנצען תלמוד זיינען זיי אויך דא אין עטליכע ספע-
ציעלע מסכתות, וואס ווערען געוועהנליך גערופען "מסכתות קטנות",
ווי מסכת סופרים, מסכת ספר תורה אא"וו*********), די נייע ערפינדונג
איז געקומע אין דירעקטען קאנפליקט מיט האַנכע פון דיזע פארשריפטען

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

אלס ביישפיעל וויל איך דא נעהמען די פארשריפט פון "שרטוט", ד"ה ליניר'ען, לויט וועלכער מען טאר ניט שרייבען קיין רעליגיעזע זאַכען אָהן ליניעס און בנוגע צו פסוקים טאָר מען אפילו קיין דריי ווערטער ניט שרייבען אהן ליניעס ("ואמר ר' יצחק שתים כותבין שלש אין כותבין", גיטין ו' ע"ב), און דער רמ"א (ר' משה איסרל'ש) פסקנט אין יורה דעה סי' קפ"ד אז סיי ביי שרייבען סיי ביי גראווירען מוז דיעזער דין שטרענג בעאָבאַכט ווערען. די דרוקעריי האט ווילענדיג ניט ווילענדיג גאַנץ אוועקגעמאכט מיט דיעזען דין; און עס איז מערקווירדיג, ווי דאָס איז גלאַט אראפגעגאַנגען, אָהן קיין שום פראָטעסטען, און ווער שמועסט אסורים. אין דעם שיר וואס מיר האבען איבען אין דער באַמערקונג ציטירט בעריהמט זיך דער דרוקער אין א טאן וואָס קלינגט אביסעל וואיל-יונגעריש "בלי שירטוט כתיבתה מיושרת", ד"ה אז דער דרוקער קאָן שרייבען גלייך אפילו אָהן ליניעס. דער גרויסער נוצען וואָס די רבנישע אויטאריטעטען האבען געזעהן אין פערספעקטיוו אַז די נייע ערפינדונג וועט ברענגען צו דער ענטוויקלונג און פערשטארקונג פון יודענטום האט זיי בלי ספק בעוועגט צו צודריקען אנ'אויג און מאַכען אַ שוויינג אפילו דאָ וואו עס האט זיך געהאנדעלט מכח א בפירושען דין. פון דער אַנדערער זייט האבען זיך די מחפיסים גערעכענט, דארט וואו ס'איז נאר מעגליך געווען, מיט די רעליגיעזע בעדענקען און פארשריפטען. איינער פון די רעזולטעטען פון דיעזע פארזיכטיגקייטען איז צב"ש דאס וואס אין די ערשטע דרוקען (און אין מאנכע דרוקען איז דער מנהג איבערגעגאַנגען ביז צום סוף פון אכצעהנטען יאהרהונדערט) ווערט דער נאמען פון גאט קיינמאל ניט ריכטיג געשריבען נאר שטענדיג א ל ד י ם אנשטאט אלף, למד, הא, יוד, שלאס מם, אדער י ה ו ד אנשטאט יוד הא, ואו, הא, און אנדערע עהנליכע זאַכען.

די קאָ-עקזיסטענץ פון דעם געדרוקטען און דעם געשריבענעם בוך וואס האט אנגעהאַלטען א לאנגע צייט האט בעווירקט אז דער געדרוקטער ספר איז פון אנפאנג געשטאַנען א געוויסע צייט אונטער דעם איינפלוס פון דעם מאנוסקריפט. דאס קאן מען זעהן אין דער פאָרמע פון די אותיות וואו עס האט א געוויסע צייט געהערשט די טענדענץ צו זיין זוי ווייט נאר מעגליך עהנליך צו דער געשריבענער שריפט. אויך די אילומינאַציעס, די גאלד און פארשיעדען פארביגע פארציערונגען מיט וועלכע די "רייכע" מאנוסקריפטען פלעגען בעפוצט ווערען האָבען נאך א לאנגע צייט אנגעהאַלטען און אין פיעלע פון די אינקונאבלען זיינען די אנפאנגס בוכשטאַבען פון די קאַפיטלען און אלע אנדערע

********) אַנ'אויסגעצייכענטע אַרבייט איבער דיעזע טהעמאַ האָט פראָפ. ל. בלוי געשריבען: „שטודיען צום אַלט העבראַאישען בוכוועזען אונד צור העבראַאישען ליטעראַטורגעשיכטע", בודאפעסט, 1903.

וויכטיגע שטעלען שטאַרק אילומינירט. אין די אידישע ערשט־דרוקען שפּיגעלט זיך אפּ דאס גלייכע בילד. די שריפט האָט צוערשט א טענדענץ צו קורסיוו. דיעזע טענדענץ הענגט דירעקט אפּ פון דעם איינפלוס וואָס די נים אידישע דרוקער האבען אויסגעאיבט אויף זייערע אידישע קאלעגען. אין איטאליע למשל איז זי שוואַכער ווי אין שפּאַניע וואו דער אראַבישער איינפלוס איז זעהר שטאַרק און די נייגונג צו "אראבעסקעס" זעהר גרויס. אנ'אַנדער אינטערעסאנטע ערשיינונג איז דאס וואָס אין מאנכע אידישע אינקונאבלען פעהלט דאס ערשטע וואָרט פון ספר אין גאַנצען און אין מאנכע איז דאס האנדשריפטליך בעפוצט אדער גאָר אין רייכע פאַרבען אילומינירט. געוועהנליך ווערט אנגענומען אז דאס איז א נאכמאכונג פון די מאנוסקריפטען, וואו דער שרייבער פלעגט געוועהנליך אויסלאזען דעם אנפאַנגס וואָרט אדער אָנפאנגס בוכשטאַב פאַר'ן אילומינאַטאר וואס זאל דאס נאכדעם בעפוצען. דאָס איז געוועזן דער מנהג פון די ערשטע נים אידישע מדפיסים און די אידען זיינען געגאַנגען אין דעמזעלבען וועג, און אזוי ווי דער אידישער "לעזער" פון יענער צייט האט געהאַט אנדערע דאגות ווי זאָרגען וועגען א "שעהנעם" עקזעמפּלאַר, זיינען מאנכע ספרים געבליבען אהן דעם אנפאַנגס וואָרט. פּראָפעסאר א. בערלינער ערקלערט דיעזע ערשיינונג אויף אַנ'אַנדער אופן, וואָס קלינגט אפשר אביסעל היפּאטעטיש, אָבער עס פערדיענט דערמאהנט צו ווערען צוליעב דער געניאַליטעט פון איינפאל. ווי עס איז בעקאנט, איז ביי אידען דער מנהג אַז ביי דער התחלה פון א ספר תורה אדער ביי דעם סיום התורה ווערען אותיות פערקויפט, און דער וואָס קויפט אַן אות, פילט אוים מיט טינט דעם פוסטען אות וואס דער סופר האָט מאַרקירט. דער מנהג באַזירט אויף דעם דין אַז יעדער איד איז מחויב צו שרייבען א ספר תורה. דורך דאס געלד וואָס ער גיט און דעם אות וואָס ער שרייבט איז דער איד וואס קאָן נים אין פאַרמאגט נים אַליין צו שרייבען א ספר תורה קוואזי מקיים דיעזע מצוה. דיעזע "המצאות" זיינען אין דער אידישער געזעצגעבונג גוט בעקאנט. וועלענדיג פאַרלייהען דעם געדרוקטען ספר דיזעלבע קדושה וואס דער געשריבענער האט און בכלל וועלענדיג אז דאס פאָלק זאל איהם געבען דעמזעלבען רעספּעקט און קוקען אויף איהם מיט דעם זעלבען אויג ווי אויף די תורה וואס שטעהט אין ארון הקודש האבען די ערשטע מדפיסים בכוונה אויסגעלאָזען דאס ערשטע וואָרט כדי דער קויפער זאָל דאס אליין שרייבען און דערמיט אי מקיים זיין די מצוה פון שרייבען א ספר תורה אי זיך פערהאַלטען צו דעם ספר מיט דעמזעלבען יראת הכבוד ווי צו דער ספר תורה. עס האנדעלט זיך אלזאָ דאָ גאָר נים וועגען נאָכמאַכען דעם מנהג פון די נים־אידישע דרוקערס.

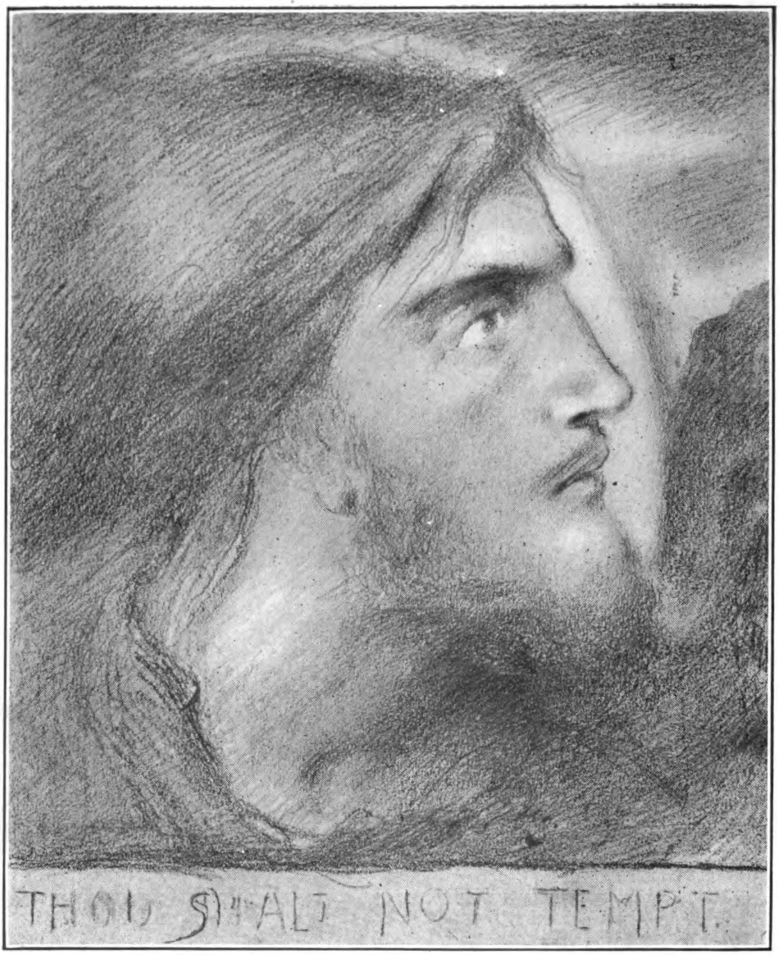

סימיאָן סאָלאָמאָן „ישוע הנוצרי"

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 49-
אינווענטאר נומער
אפטייל נומער

רענעסאנס

א חודש זשורנאל.

רעדאגירט פון לעא קעניג.

מערץ 1920. באנד 1. נום. 3. לאנדאן.

אינהאלט:

ל. ק. ... ... „דער אויפגעשטאנענער כריסטוס".
ברוך גלאזמאן ... ... Resurgam (ערצעהלונג)
מלך ראוויטש ... ... אקעגענאיבער פון מיין פענסטער (ליעד)
לעא קעניג ... ... אידיש און העברעאיש
יוסף לעפטוויטש ... ... סימיאן סאלאמאן
משה עובד ... ... דאס ליעד פון זיין (פון אג׳אלט ספר)
ד״ר זאלקינד ... ... די געשיכטע פון אידישע דרוקערייען (פארטזעצונג)
ל. אלבערט ... ... שטילקייט (ליעדער)
ל. קעניג ... ... דער ווייסער שאטען (א מאטיוו)
ד. ווידענפעלד ... ... בין השמשות (ליעדער)
נאטיצען.

פעריאדישעם:

לואיס זאנגוויל ... ... ווענען ענגלישען טעאטער
ש. ווינסטאן ... ... „מלחמה בילדער"
ח. עפשטיין ... ... קיולינגס אויסשטעלונג; אמאדעא מאדיגליאני, ז״ל
יוסף בלאנקעט ... ... אידען אין דער ענגלישער פעריאדישער ליטעראטור

בילדער:

דוד באמבערג ... ... דער שרייבער; מוטער און קינד
קיולינג... ... ... צוויי בילדער

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF MICHIGAN

ד"ר י. ם. זאלקינד

די געשיכטע פון דער אידישער בוך-דרוקעריי.

III

טיפאגראפישע טערמינאלאגיע.—פערסאנאל און פערזענליכקייט (מדפיסים, מענעדזשערס, מגיהים, זעצערס או"וו).—מאטעריאל (שריפט, פאפיר, טינט או"וו).—פארמאט, דרוקערצייכען, טיטעלבלאט, קאלאפאן או"וו.—קוואנטיטעט, פרייז, האנאראר או"וו.—הסכמות און פריווילעגיעס.—פארשיעדענעס.

בעפאר מיר טרעטען צו, אין די ווייטערדיגע קאפיטלען, צו דער אויספיהרליכער געשיכטע פון די איינצעלנע דרוקערייען איז נויטיג זיך צו באקענען מיט א זאך וואס האט א שייכות מיט אידישע דרוקער און דרוקערייען בכלל און וועלכע מיר וועלען דא איבערגעבען אין א קורצער פארם, ווייל אויף א טייל דערפון וועלען מיר מוזען צוריקקומען מעהר באריכות שפעטער ביי דער באשרייבונג פון די איינצעלנע פירמעס.

עס איז אנ'אלטע מחלוקת אין דער פילאזאפיע, צי אידעען שאפען זאכען צי די זאכען שאפען אידעען. אין דער אידישער בוך-דרוקעריי איז די פראגע געלייזט געווארען אין א מאטעריאליסטישער אויפפאסונג: די געגענשטאנדען האבען בעשאפען די באגריפען. אבער אויב די באגריפען, ד"ה די טעכנישע אויסדריקע וואס האבען שייכות צו דער אידישער בוך-דרוקעריי, זיינען א תולדה פון דער קונסט, זיינען זיי פונדעסטוועגען ניט קיין סך יונגער פאר דער מוטער זעלבסט. נאר די ערשטע פאר ספרים וואס זיינען געדרוקט געווארען קענען נאך קיין שום טיפאגראפישע טערמינאלאגיע ניט. אבער שוין אין דעם יאהר 1477, ד"ה צוויי יאהר נאך דעם ערשטען העברעאישען ספר וואס איז געדרוקט געווארען (נאטירליך אויב מיר זיינען ניט מיט דער מיינונג אז די עטליכע ניט דאטירטע ספרים וואס מיר קענען זיינען עלטער ווי 1475), געפינען מיר אין דעם תהלים מיט'ן פירוש פון רד"ק וואס אברהם בן חיים האט געדרוקט (פיליכט אין באלאניא?) און אין רלב"ג אויף איוב (ארויס פון דרוק פרייטאג דעם 16-טען מאי 1477 אין פעראראַ) צום ערשטען מאל דאס ווארט ד פ ו ס פאר ד ר ו ק אדער ד ר ו ק ע ר י י. דאס ווארט שטאמט פון גריכישען typos—פארמע, מאדעל או"וו און קומט זעהר אפט פאר אין דער גמרא אין דער געשטאלט

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

פון דפוס—פורעם אא"וו און טופס-פארמולאר, קאפיע אא"וו. האבענדיג אבער שוין דעם סובסטאנטיוו דפוס, האט עס נאך גענומען א היבשע ביסעל צייט, ביז די ערשטע אידישע דרוקערס האבען זיך ערלויבט צו באנוצען דעם ווערב פון דיזען שורש. דערזעלבער אברהם בן חיים וואס באשאפט דאס ווארט דפוס באדיענט זיך מיט דעם אויסדרוק "מלאכת הספרים" פאר דעם סובסטאנטיווישען ווערב דרוקען ("בעת תושלמת מלאכת הספרים אשר בדפוסי"). שטעהענדיג ווי מיר האבען אין דעם פריהערדיגען קאפיטעל דערמאהנט, נאך א לאנגע צייט אונטער דעם איינפלוס פון מאנוסקריפט, וועלכער האט געקעמפפט פאר זיין עקסיסטענץ און האט זיך ניט געלאזט אזוי לייכט פארדרענגען פון דער נייער ערפינדונג, האבען די ערשטע ניט-אידישע דרוקערס באנוצט דאס ווערב scribere—שרייבען פאר דרוקען. דאס זעלבע טהוען זייערע אידישע קאלעגען, וועלכע באדיענען זיך, ביז ווייט אין צווייטען פערטעל פונ'ם זעכצעהנטען יאהרהונדערט, מיט דעם העברעאישען ווערב כתב אין די פארמען פון קל און נפעל. נעבען כתב בילדעט זיך אבער אויך אוים דאס ווערב חקק—קריצען, גראווירען און נעמט אן די פארמען פון חקיקה פאר דרוקעריי, מחוקק פאר דרוקער און התחקות פאר דרוקען, וועלכע קומען אזוי הייפיג פאר ווי די פארמען פון כתב. איינמאל געפינט זיך אויך דאס ווערב התוות—צייכענען פאר דרוקען, נעמליך אין דעם טור יורה דעה געדרוקט 1479 אין פעררארא (שאר כתבי הקדש להתוות"). צום ערשטען מאל באגעגענען מיר א ווערבאלע פארמע פון דעם שורש דפס אויפ'ן שער פון דעם גראמאטישען ספר "מכלול" פון רד"ק וואס איז געווארען געדרוקט אין קאנסטאנטינאפעל אין 1532. דאס איז אויך דאס איינציגע מאל וואס מיר טרעפען דעם אויסדרוק אין דער קל פארמע. די שפעטערדיגע דרוקערס האבען—מיט א בעסערען פילאלאגישען חוש—גענומען באנוצען די הפעול פארמע הדפיס, להדפיס (דערפון מדפיס פאר דרוקער) אין אקטיווען זין און די נפעל פארמע נדפס (זעלטען אויך הדפס אין הפעל) אין פאסיווען זין, פארמען וואס האבען זיך איינגעבירגערט אין דער העברעאישער טיפאגראפישער טערמינאלאגיע ביז אויפ'ן היינטיגען טאג. אין מאנכע אלטע ספרים קומט אויך פאר דער אויסדרוק בעל מדפיס אדער בעל הדפוס פאר דרוקער, ד"ה דער באזיצער פון א דרוקעריי.—פאר דעם אויסדרוק "אין דער דרוקעריי" ווערט איינפאך געברויכט דאס ווארט "בבית"—אין דאס הויז.—פאר "אין פערלאג פון..."—"במצות..." אדער "בהוצאת",

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF MICHIGAN

”בשם“, זעלטענער אויך ”לבקשת“, ”לתשוקת“ אדער ”להפקת רצון“.
מאנכעס מאל קומען אבער א פאר פון דיזע אויסדריקע צוזאמען און עס
איז דערפאר שווער גענוי צו דעפינירען וואס זיי מיינען. אזוי געפינען
מיר צב“ש אין דעם ספר ”דברי שמואל“ אויפ’ן תלמוד פון ר’ שמואל בר’
אברהם צרפתי, געדרוקט 1699 אין אמסטערדאם ”נדפס ב ה ו צ א ת
אהרן צרפתי, ב מ צ ו ת שלמה פרופש בבית ו ב מ צ ו ת משה בן
אברהם“. שלמה פרופש איז געווען דער בעריהמטער אמסטערדאמער
דרוקער און פארלעגער, און עס איז דערפאר שווער צו פארשטעהן וואס
די אנדערע צוויי דערמאהנטע נעמען האבען צו טהון געהאט מיט’ן
דרוק פון דעם ספר און וואס די אויסדריקע ”בהוצאת“, ”ובמצות“
וואס באציהען זיך אויף זיי מיינען.— אין די גרויסע דרוקערייען ארער
אין דרוקערייען וואס האבען געהערט צו גוים, פון וועלכע עס איז גע-
ווען א היבש ביסעל, ווי מיר וועלען זעהן אין די ווייטערדיגע קאפיטלען,
איז געווען א מ ע נ ע ד ז ש ע ר וואס ווערט באצייכענט מיט דעם
אויסדרוק מ ש ג י ח אדער א מעהר מליצה-דיגער פארמע ”נצב על
הדפוס“.—דער ק א ר ע ק ט א ר הייסט געוועהנליך מ ג י ה
אדער ב ע ל מ ג י ה. דער אויסדרוק איז אבער ניט נייַ, ווייל
דער בערוף איז אויך ניט ניי. ספר תורות און מגילות פלעגען ערשט
דאן באנוצט ווערען אז דער בעל הגיה האט זיי גוט דורכגעזעהען און
האט געפונען אז דער סופר האט ניט געמאכט קיין טעות, ווי עס פיהרט
זיך נאך עד היום. דארט וואו דער מענעדזשער איז צוגלייך געווען דער
פערזענליכער קארעקטאר.—דער ז ע צ ע ר הייסט געוועהנליך
”מסדר האותיות“ אדער קורץ מ ס ד ר. מאנכמאל געפינען זיך
אויך די אויסדריקע מ צ ר ף אדער ”מצרף האותיות“ (אזוי צב“ש אין
דעם באריהמטען מעדיציניש‏ען ספר ”הקאנון הגדול“ פון אבן סינא, גע-
דרוקט 1492 אין נעאפעל), אדער ”ה ק ו ש ר“ (געפינט זיך נאר איין
מאל, אין דעם אויבען דערמאהנטען טור יורה דעה, 1479, אין פעראַרא,
וואו עס הייסט: ”ותשלם כל המלאכה מזה היורה דעה אשר נ כ ת ב
ע“י הצעיר מ א ו מ נ י ה ד פ ו ס אברהם ה ק ו ש ר אא“ו
מתושבי עור פיזארו ופה פירארה נכתב ונחתם ערב נחמו אא“ו“) און
”מסדר ומפזר“ ד“ה דער וואס זעצט און דיסט (אויך נאר איינמאל אין
דעם ספר ”חסד לאברהם, סמירנא 1764.,—די העבּרעאישע טערמינא-
לאגיע איז אויך געבליבען אין די ספרים וואס זיינען געשריבען געווא-
רען פאר’ן פאלק אין ”אידיש-דייטש“ אדער ”ווייבערטייטש, מיט אויס-
נאהם פון ז ע צ ע ר (ז ע צ ע ר אדער ז ע צ י ר) וואס איז, פאר-
קעהרט, אריינגעדרוקט אפט אין די העברעאישע ספרים, מאנכמאל אין
דער פארמע פון ”המסדר הנקרא בל“א זעצער“.—דער איינציגער ווע-

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

מען די העברעאישע דרוקער טערמינאלאגיע האט פארגעסען צו געבען א נאמען איז דער אייגענטליכער דרוקער, ד״ה דער מאשיניסט וועלכער ווערט געוועהנליך אומעטום באצייכענט מיט דעם אלגעמיינעם ווארט ״פועל״—א ר ב י י ט ע ר. די אורזאכע ליעגט פיליכט דעריין וואס די מייסטע פון זיי זיינען ניט געווען קיין אידען. אין גאנצען פארגעסען זיינען אויך די שריפט-גיסערס און גראווירערס.—די דרוקער טערמינאלאגיע האט זיך אויך איינגעבירגערט אין דער אידישער פאטראנימיק, ווי עס באווייזען זיך באקאנטע אידישע פאמיליען נעמען ״מדפיס״, ״דרוקער״, ״זעצער״, ״שריפטגיסער״ או״וו.

דער פערסאנאל פון א דרוקעריי איז געוועהנליך באשטאנען פון דעם בעל הבית, איינעם אדער מעהרערע זעצערס און דרוקערס. אין קליינע דרוקען איז דער אייגענטהימער צוגלייך געווען אויך זעצער און דרוקער און אמאל אויך דער קארעקטאר, אן ארבייט אין וועלכער, אין מאנכע פעלע, די פרוי אדער די קינדער פלעגען איהם באהילפליך זיין. פיעלע פון די אמסטערדאמער דרוקערס זיינען געווען זעצער וואס האבען זיך ״ארויפגעארבייט״. אין גרויסע דרוקערייען אדער אין אזעלכע וואס האבען געהערט צו ניט אידען איז געוועהנליך געווען א אידישער מענעדזשער, דערצו איז נאך געווען איינער אדער מעהרערע קארעקטארס. מאנכמאל געפינען מיר אז איין קארעקטאר איז געווען אנגעשטעלט אין צוויי דרוקערייען, אזוי צב״ש יצחק גרשון וואס האט אין 1601 געארבייט אלס מגיה אי פאר דע גארא אי פאר חניאל זאנעטי. ווי גרויס דער פערסאנאל האט געמוזט זיין אין מאנכע דרוקערייען קאן מען זעהן פון די פאלגענדע פאקטען: אין 1846 האבען די שונצינוס אפגעדרוקט אין ווייניגער ווי א יאהר א בוך פון 638 פאליא, (מחזור רומי), א רעקארד, באזונדערס ווען מען נעמט אין באטראכט די טעכנישע פרימיטיוויטעט פון די ערשטע דרוק פרעסען, דעם פאקט וואס אין דער זעלבער צייט האבען זיי אריבערגעפיהרט זייער דרוקעריי פון שונצינא אין קאזאל מאדזשיארע, וואס, ביי די אמאליגע פארהעלטניסען פון טראנספארט, האט אוודאי אוועקגענומען פיעל צייט, און אז זיי האבען וואהרשיינליך וועהרענד דער צייט נאך אנדערע זאכען געהאט אין דרוק, אונבאגרייפליך איז ווי אזוי זיי האבען צושטאנד געבראכט אפצודרוקען די גמרות ברכות און ביצה אין סך הכל 14 טעג! אשטיניאני האט אין זיבען טעג (י״ח—כ״ד אלול ש״ה) אפגעדרוקט די ״אגרות

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF MICHIGAN

הרמב"ם", וואס האט געהאלטען 190 זייטען. גריפו האט אין 1567 אין פיער חדשים אפגעדרוקט די פיער חלקים פון שלחן ערוך. *)

די ערשטע דרוקערס און מענעדשערס זיינען געווען פערזענליכקייטען אין דעם פולסטען און בעסטען זין פון ווארט. די דרוקעריי איז דאמאלס נאך געווען א געשעפט וואס איז געווען זעהר וייט פון פראפיטען. יעדער מעהר אדער ווייניגער אינטעליגענטער מענש קען די געשיכטע פון גוטענבערג און די פינאנציעלע קריזיסען וואס ער האט דורכגעמאכט. ניט פיעל בעסער איז דאס געגאנגען זיינע נאכפאלגער און תלמידים. אויב דאס איז געווען דער פאל מיט די ניט-אידישע דרוקערס וואס האבען סוף כל סוף געהאט פאר זיך אזא ברייטען ארבייטס פעלד, מיט וויפיעל שווערער האט געמוזט זיין די לאגע פון דעם אידישען דרוקער וואס אחוץ דעם וואס זיין מארק איז געווען זעהר באגרעניצט, איז איהם אלץ אנגעקומען שווערער און טייערער ווי דעם ניט-אידישען דרוקער, און האט נאך דערצו געהאט צו קעמפפען געגען א גאנצע רייהע פון באשרענקונגען מצד דער רעגירונג און דער שטאדט פערוואלטונג הן בנוגע זיך זעלבסט הן בנוגע צו זיינע אנגעשטעלטע. אלס איד איז איהם אפילו דאס אויסלערנען פון דער מלאכה אנגעקומען אסך שווערער ווי זיין ניט-אידישען קאלעגע. און דאך האבען מאנכע פון זיי דערגרייכט אזא הויכע שטופע אין דער טעכניק פון דער דרוקעריי אז גרשון שונציגו האט געקאנט ריוואליזירען מיט אלדאמאנוציא דעם פרינץ פון די ווענעציאנישע דרוקערס, וועמענס נאמען איז געבליבען פאראייביגט ניט נאר אלס דרוקער נאר אלס קינסטלער. א חוץ די נויטיגע טעכנישע קענטנישען האט זיך געפאדערט אן אונגעהייערע סומע געלד פאר יענע צייטען און אן אוצר פון געלעהרזאמקייט וואס נאר יחידי סגולה האבען געקאנט באזיצען. נאר אן אידעאליסט פון דער העכסטער מדרגה האט זיך געקאנט נעהמען צו א געשעפט וואס האט אזוי פיעל פערלאנגט און האט אזוי ווייניג מאטעריעלען ערפאלג פארשפראכען; נאר א גרענעצלאזע און גליהענדע ליעבע צו זיין פאלק און זיין ליטעראטור און דאס בעוואוסטזיין אז מען קויפט זיך דערמיט חיי עולם אי אי פאר זיי אי פאר זיך האט געקאנט א מענשען בא-

---

*) געשווינדקייט האט מאנכמאל קיין גוטס ניט געטהאן צו די ספרים וואס זיינען אויף דיזען אופן געדרוקט געווארען. אין דעם "ברית אברהם" פון ר' אברהם הורוויץ, וואס איז געדרוקט געווארען אין קראקוי אין שס"ב, באריהמען זיך די דרוקערס אז זיי האבען דעם ספר געדרוקט "במחון" לאנגזאם, און באקלאגען זיך אויף די דרוקערס פון לובלין וואס האבען דעם ספר צום ערשטען מאל געדרוקט אין של"ז און האבען די ארבייט צו שנעל געמאכט, דערפאר איז דער ספר ארויסגעקומען פול מיט גרייזען.

ייגען אזויפיעל כחות אריינצולעגען אין דער ארבייט ווי עס איז געווען
דער פאל ביי די ערשטע אידישע דרוקערס. די ערשטע אידישע מדפיסים
זיינען געווען מלומדים וואס האבען באזעסען אן איינגעהייערען אידישען
און אלגעמיינעם וויסען; אנדערש וואלט געווען אונמעגליך פאר זיי
דאס אויסצופיהרען צו וואס זייער אידעאל און מסירות נפש האבען זיי
געטריבען. זיי האבען אויך באזעסען א שטארק אנטוויקעלטען קינסט-
לערישען געשמאק און זיי זיינען געווען מענשען וואס האבען אסך גע-
רייזט און געזעהן די וועלט. עס איז גענוג אז מיר דערמאהנען דא
דערוויילע אלס דרוקערס דעם דאקטאר אברהם כונת, איינער פון
יענע פאליהיסטארס וואס האבען פארקעהרט אין פאלאץ פון דעם גראף
פיקא דעלא מיראנדאלא און איהם געהאלפען אינאויגורירען די מאדער-
נע צייט, אליעזר טולידאנו פון ליסאבאן און די שונצינוס, און אלס מע-
נעדזשערס אדעלקינד אין וועעדיג און צפרוני אין באזעל. כדי צו האבען
א ריכטיגען באגריף פון די כחות און קענטניש וואס די פראפעסיע
האט דאמאלס געפאדערט און פון דעם פארדיענסט וואס די ערשטע
דרוקערס האבען זיך ערווארבען אום די העבראאישע ליטעראטור בפרט
אין דאס אידישע פאלק בכלל, מוז מען נעהמען אין בעטראכט פאלגענ-
דע אומשטענדען: די ערשטע מדפיסים זיינען ניט געזעסען און געווארט
אויף באשטעלונגען פון מחברים וואס זאלען קומען צו זיי מיט זייערע מא-
נוסקריפטען און באצאהלען זיי פאר'ן אפדרוקען, ווי עס איז דער פאל ביי
די היינטיגע דרוקערס, ווייל נאר זעהר ווענינע ספרים פון לעבעדיגע
מחברים זיינען איבערהויפט געדרוקט געווארען אין די ערשטע פופציג
יאהר פון דער אידישער טיפאגראפיע. דער דרוקער האט ניט נאר בא-
זארגט די הערשטעלונג פונ'ם בוך, נאר זייענדיג אויך נאך א פארלעגער
און מוכר ספרים דערצו, האט ער זיך זעלבסט געמוזט פארשאפען די
"קאפיע"—און דא בעווייזט זיך דער גאנצער ערנסט און די זעלבסט-
שטענדיגקייט פון די ערשטע מדפיסים. זיי האבען זיך ניט גענומען גלייך
צו "גאנגבארע ארטיקלען" ווי סדורים, מחזורים או"ה, ווי א הייגטיגער
דרוקער אדער מוכר ספרים וואלט געטהאן, נאר צו ספרים וואס האבען
געגעבען חמר צום דענקען און געהאלפען אויפקלערען און באלייכטען
דאס וואס איז געווען דונקעל, ווי צב"ש די פירושים פון רש"י, רד"ק און
אבן עזרא, צו פילאזאפישע ווערק "חובת הלבבות" און "עקרים", די
פאעטיש-פילאזאפישע ספרים "בחינת עולם" און "מחברות עמנואל
הרומי", אזעלכע אינטערעסאנטע ספרים ווי דער "ספר השרשים" פון
רד"ק, "נופת צופים" אויף רהעטאריק פון ר' יהודה מסיר ליאון.

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

"מוסופון" אא"וו אא"וו.**) פארשטעהענדיג אויך די גאנצע פעראנט-
װארטליכקייט פון זייער ארבייט פאר דער צוקונפט און וואס פאר א
שעדליכע ווירקונג עס האבען די פעהלער וואס גנב'נען זיך אריין אין
ערשטע דרוקען, ווי דער תלמוד זאגט: "שבשתא כיון דעאל עאל", הא-
בען זיי ניט געדרוקט פון די מאנוסקריפטען וואס זיינען צו זיי אריינ-
געפאלען אין האנד, ווי פיעלע פון היינטיגע דרוקערס וואלטען געטהאן,
נאר זיי זיינען צוערשט "אויסגעפאהרען א האלבע וועלט" און אנגע-
שפארט אין די ווייטסטע מדינות, וואו זיי האבען, ניט קוקענדיג אויף די
הויכע פרייזען און די שוועריגקייטען מיט וועלכע דאס רייזען איז אין
יענע צייטען געווען פארבונדען פאר א אידען, אויפגעקויפט די בעסטע
און צופארלעסיגסטע מאנוסקריפטען, וועלכע זיי האבען נאכהער, קו-
מענדיג אהיים, זארגפעלטיג פארגליכען איינער מיט'ן אנדערן, און גע-
רייניגט פון די טעותן פון די קאפיסטען, ביז זיי האבען, באנוצענדיג
דערביי זייערע אייגענע גרויסע קענטעניסען און בעהאוועגטקייט או-
מעטום, פעסטגעשטעלט א טעקסט וואס איז א מוסטער פון קארעקטהייט
און וויסענשאפטליכער געטריאינקייט און וואס דיענט נאך ביז אויף דעם
היינטיגען טאג אלס אויטאריטאטיוו און ווערט פון יעדען געלעהרטען
אנערקענט אהן קיין שום שאלות און ספקות. אזא ארבייט וואלט קיינ-
מאל ניט געקאנט צושטאנדע געבראכט ווערען, ווען די ערשטע דרו-
קערס וואלטען ניט געהאט די געוואלטיגע ערודיציע וואס זיי האבען
פארמעגט און ווען אנדערע מאטיוון וואלטען זיי באוועגט ווי די וואס
האבען זיי געטריעבען צו נעהמען זיך צו א בארוף וואס האט אזויפיעל
געפאדערט און אזוי ווייניג געגעבען. אזוינע וואונדער קאן נאר די היים-
טע ליעבע און די פייערדיגסטע באגייסטערונג פאר א הויכען אידעאל
באווייזען. צו די ערשטע אידישע מדפיסים געהערט א עהרענפלאץ
אין דעם פאנטעאן פון דער אידישער ליטעראטור ווי צו די וואס האבען
די ליטעראטור געשאפען, און עס איז איז ניט געווען קיין איבערטרייבונג
ווען דער מחבר פון "חוות יאיר" זאגט, אז די ערשטע מדפיסים האבען
אונז געגעבען די תורה צום צווייטען מאל און אז ווען ניט זיי וואלט די
תורה פארגעסען געווארען ביי אידען.

**) דער כאראקטער פון די ספרים וואס די ערשטע אידישע דרוקערס האבען
פובליצירט איז א העכסט אינטערעסאנטער קולטור-היסטארישער קאפיטעל וואס ווארפט
א ליכט אויף דעם גייסטיגען צושטאנד פון די אידען אין יענער צייט און אין וועלכען
עס שפיגלען זיך געטרײ אפ זייערע געדאנקען און באשטרעבונגען. דיזער פאר דעם
אידישען היסטאריקער אזוי אינטערעסאנטער קאפיטעל פארדיענט אויספיהרליך בע-
האנדעלט צו ווערען און איז א טעמא אויף וועלכע מיר וועלען ביי אן אנדער געלע-
גענהייט נאך צוריקקומען.

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF MICHIGAN

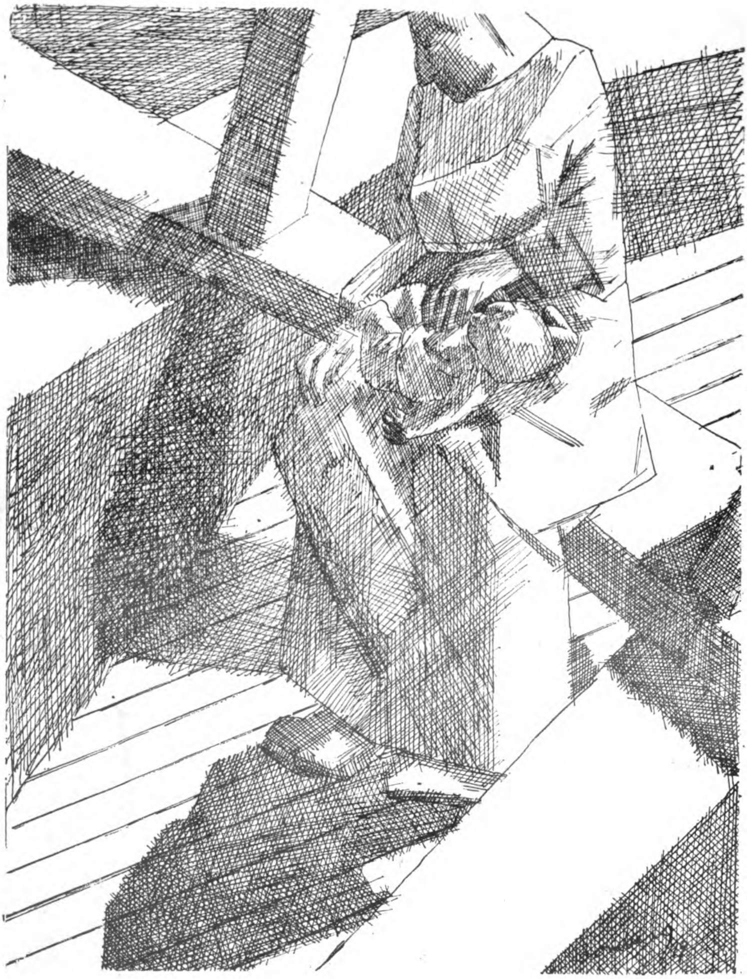

דוד באָמבערג   מוטער און קינד

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

די מאַגערע הכנסה וואָס דאָס דרוקען פֿון העברעאישע ספרים האָט אריינגעבראַכט האט מאַנכע פֿון די מדפיסים געצוואונגען צו זוכען זייטיגע און מעהר איינטרעגליכע פּרנסות. דאס איז געווען די אורזאַכע וואָס גרשון שונצינו האט זיך גענומען דרוקען לאַטייניש און איטאַליענישע ביכער, דאַרונטער אויך אזעלכע ״גאַנגבאַרע ארטיקלען״ ווי קאַטױלישע געבעטביכער א״וו. פֿון די זייטיגע פּרנסות איז די נאָהענטסטע נאַטירליך געווען דער בוך-האַנדעל, וועלכער איז געווען ווייט פֿאַרצווייגט און האט זיך פֿאַרשפּרייט אויף ענטלעגענע מדינות. די איטאַליענישע דרוקערס האָבען געוועהנליך פֿאַרזאָרגט מיט זייערע סחורות די מערק פֿון מערב און צענטראַל אייראָפּאַ, פּראַג און לובלין האבען געאַרבייט פֿאַר מזרח אייראָפּאַ, און קאָנסטאַנטינאָפּעל און סאָלאָניק האָבען פֿאַר זיך געהאַט דעם גאַנצען אָריענט. דער טעכנישער אויסדרוק פֿאַר בוכהאנדעל איז סחורת ספרים״. דאס וואָרט ״מוכר ספרים״ געפֿינט זיך צוערשט אין באַצוג אויף שלמה פּרופּס פֿון אמסטערדאם, וואס אחוץ זיין גרויסער דרוקעריי האט ער אויך געהאַט א גרויסען פֿערלאג פֿאַרבונדען מיט א בוכהאנדלונג. ער איז אויך געווען דער ערשטער בוכהענדלער וואס האָט ארויסגעגעבען א קאַטאַלאַג פֿון די ספרים אין זיין געשעפֿט. אנדערע דרוקערס, באַזונדערס שפּעטער, האבען צוגענומען שותפים וואס האבען אריינגעלעגט געלד אין עסק, אויף די ביכער וואס זיי האבען פֿאַרעפֿענטליכט שטעהט געוועהנליך ״ע״י השותפים״ אדער ״האחים״ אדער ״בשותפות״. נאָך שפּעטער קומט פֿאָר אז די מחברים זעלבסט האבען געמאכט שותפות מיט די דרוקערס אין דעם בוך וואס זיי האבען פּובליצירט. דאדורך ערקלערט זיך וואס מאַנכע עקזעמפּלארען פֿון איין און דעמזעלבען ספר, געדרוקט אין דעמזעלבען ארט און אין דערזעלבער צייט, אונטערשיידען זיך פֿון איינ׳אנדער דורך געוויסע סימנים: די עקזעמפּלארען זיינען פֿאַרטיילט געווארען לויט דער צאָהל פֿון די שותפים און דער גרויס פֿון זייערע חלקים און זיינען אין דרוק מארקירט געוואָרען דורך געוויסע צייכען, אָדער דורך דאס אויפֿדרוקען פֿון זייערע נעמען, כדי די חלקים זאלען זיך ניט פֿאַרמישען. עס קומען אויך פֿעלע פֿאָר, וואו מעצענאטען האָבען די דרוקערס אונטערשטיצט און זיינען זייערע נעמען אויף די ספרים פֿאַראייביגט געוואָרען אַלס ״מחזיקי ידי הדפוס״, אָדער וואָס מענשען האבען איבערגעלאזען געלד בצוואה אויף דרוקען א געוויסען ספר. די מאדע פֿון נעהמען ״פּרענומעראנטען״ איז ערשט צום סוף פֿון דעם זיבעצעהנטען יאהרהונדערט אויפֿגעקומען, און דער ערשטער ספר אין וועלכען עס געפֿינט זיך אַ פּרענומעראנטען-ליסטע איז דער ״דרכי ים התלמוד״ געדרוקט 1692 אין אמסטערדאם.

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF MICHIGAN

די בעלי מגיהים אין די קלענערע דרוקערייען האָבען זיך געוועהנ-
ליך רעקרוטירט פון די "כלי קדש" פון דער קהלה ווי חזנים, שוחטים
אא"וו, וואס האבען ניט געקאָנט לעבען פון זייער שכירות און האבען
דערפאַר געמוזט זוכען זייטיגע פרנסות. אחוץ דער אייגענטליכער קאָ-
רעקטור פון ספר, איז מאנכמאל געווען זייער פליכט צו צוגעבען צום
ספר א פאַרצייכניש פון די פסוקים פון תנ"ך און מאמרים פון דער גמרא
און מדרשים אא"וו וואָס קומען פאָר אין דעם ספר, צו מאַכען אַ "דרוק
פעהלער פאַרצייכניש" פון די גרייזען וואָס האבען זיך אריינגעחאפט
אין ספר נאכ'ן דרוקען. דעם ערשטען "לוח הטעיות" געפינען מיר אין
דעם מחזור אשכנז וואס איז געדרוקט געווארען אין סאלאניק פאר 1563.
די קאררעקטארס האבען געהאט א פרייע האנד און האבען אפט געענ-
דערט אין די ספרים ווי זיי האבען געוואלט. באריהמט זיינען באזונדערס
געווען די אמסטערדאמער מגיהים, פון וועלכע ר' חיים מדפיס קאן זיך
ניט אפלויבען אין דער הקדמה צו דעם מוסר ספר "לב טוב" אין אידיש
פון ר' יצחק בר' אליקים פוזנא, וועלכען ער האט ארויסגעגעבען מיט אן
אייגענער הוספה "לב חכמים" אין תס"ו אין אמסטערדאם. דאָרט איז
די קארעקטור דערהויבען געוואָרען צו אַ וויסענשאַפט, און דער מגיה
אליוקים בן יעקב, א חזן אין אמסטערדאם, גיט זיך דעם טיטעל "אחד
מבעלי חכמת ההגהה." וואס גרעסער די דרוקעריי איז געווען, איז אלץ
גרעסער געווען די פערזענליכקייט פון די מגיהים וואס זיינען געווען ביי
איהר אָנגעשטעלט. אַ גאַנצע רייהע פון ערשט קלאַסיגע גדולי ישראל
זיינען געווען פון באַרוף קארעקטארס, און האבען ניט נאר געמאַכט די
קאָרעקטור נאָר האבען אויך געשריבען הערות צו די ספרים וואס האָ-
בען זיך געפונען אין זייער האַנד. עס איז גענוג ווען מיר דערמאהנען דאָ
אזוינע פערזענליכקייטען ווי דער באַריהמטער גראַמאַטיקער ר' אליה
בחור (ביי דניאל באמבערג), וועלכער איז דאמאלס געווען אזוי באריהמט
אפילו אין דער ניט-אידישער וועלט אז דער קעניג פון פראנקרייך האָט
איהם אנגעבאָטען א פראפעסאר שטעלע אין דער פאריזער אוניווערזי-
טעט, ר' יהודה אריה די מודינא, דער פריי גייסט און רב, מיט אַ וויסען
וואס איז געווען אלץ אומפאַסענד און אַ פערזענליכקייט וואס איז געבלי-
בען א רעטזעל עד היום, ר' אברהם אביגדור וואָס האט געשריבען הגהות
צו דעם פראַגער טור פון 1540, ר' מאר בנבונישתי, דער מחבר פון
אית "אמת" געדרוקט ביי יוסף יעבץ אין סאלאניק אין
1565, ר' יעקב לוצאטו, דער מחבר פון "כפתור ופרח"
אויף די אגדות פון תלמוד און מדרש אא"יי, געדרוקט אין
באַזעל 1580, ר' יצחק גרשון אין ווענעדיג, ר' יצחק בן מרדכי גרשון
אין קראקוי, ר' שמואל שולם אין קאנסטאנטינאפעל, ר' שמואל שאטען
אין פראנקפורט אם מאיין ר' משה בן שם טוב חביב, ר' יעקב ברוך לאנ-

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF MICHIGAN

דוי אין נעאפעל, דער מחבר פון דעם באריהמטען ספר ״אגור״ וואס איז דארט געדרוקט געווארען צווישען 1487 און 1492.

איבער די ערשטע זעצערם געבען אונז די גאַנץ ערשטע דרוקען זעהר וועניג אינפאָרמאציע, פיליייכט, ווייל מאַנכע פון זיי זיינען געוועזען ענטוועדער משומדים אדער גוים. אין די מייסטען דרוקערייען אין פראנקפורט אם מאַיין זיינען געוועזען גוישע זעצערם, אַזוי אין דעם דארטיגען אלפס פון 1991 ״ע״י הפועל המומחה המסדר בל״א זעצר קריסטיאן ניקוליי סמארבורג״ דאס זלעבע איז געוועזען ביי דע גארה אין ווענעדיג (זעה צום סוף פון דעם ספר פילאזאפיש־נאטורוויסענשאפטליכען ספר ״נוה שלום״ פון ר׳ אברהם שלום בר׳ יצחק, געדרוקט אין 1575). אינטערעסאנט איז וואָס מאנכע פון די קריסטליכע זעצערם האבען זיך נאכהער מגיר געוועזען (אַזוי אין דער הקדמה פון די ״שאלות ותשובות רשד״ם׳ געדרוקט אין 1596 אין סאלאניק ביי משה די מודינא, וועלכער האט אויסגעשריבען טיכטיגע גוישע זעצערם פון ווענעדיג און צוויי פון זיי זיינען דאָרט געווארען אידען). א נאָך אינטערעסאנטערע ערשיינונג איז וואס מאנכע זעצערם האבען געהערט צו דעם שעהנעם***) געשלעכט, אזוי צב״ש עסטעלינאַ, די פרוי פון דעם דרוקער און דאקטאר אברהם כונת, טשערנא די טאכטער פון מנחם מייזלש וואס האט געזעצט דעם מוסר ספר ״רכב אליהו״ פון ר׳ יוסף כ״ץ, געדרוקט אין שצ״ח אין קראקוי, גיטעל די טאכטער פון לייב זעצער וואס האט געזעצט דעם דקדוק ספר ״שיח יצחק״ פון ר׳ יצחק בר׳ שמואל הלוי, געדרוקט אין פראַג שפ״ח. מאנכע זעצערם זיינען אויך געוועזען באדייטענדע געלעהרטע וואס האבען אליין געשריבען ספרים, אזוי צב״ש ר׳ שמעון בר׳ אפרים מזאלקווא דער מחבר פון ״חלק שמעון״ אויף מדרש, געדרוקט אין פראַג תמ״ז. אין דעם מדרש תהלים וואס איז געוועזען געדרוקט אין 1546 אין ווענעדיג ביי באמבערג, רופט זיך זיין באריהמטער מענעדזשער קארנעליוס אדעלקינד ״מסדר ומגיה״.

איבער די פערזענליכקייט פון די דרוקערס איז אונז גאר ניט באַקאַנט, וואַהרשיינליך אויך צוליעב דעם וואס זעהר פיעלע פון זיי זיינען ניט געוועזען קיין אידען.

***) זי איז געוועזען די ערשטע אידישע פרוי וואס איז געוועזען א זעצער און האט געזעצט דעם פערטען העברעאישען בוך וואס איז ערשיענען, נעמליך דעם פאעטישפילאזאָפישען ספר ״בחינת עולם״ פון ר׳ ידעיה הפניני, געדרוקט אין מאנטואה צווישען 1476 און 1480, וואו זי פארצייכענט צום סוף ״אנכי אשטלינה אשת אדוני אישי הנכבד כמ״ר אברהם כונת יזוי״א כ ת ב ת י זאת האגרת בחינת עולם עם עזר הצעור יעקב לוי מארץ פרוונצה מטרשקן (די שטאדט טאראסקאָן אין דרום פראנקרייך) יחי אמן״.

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from UNIVERSITY OF MICHIGAN

די דרוקעריען, וואס זיינען אין יענע צייטען געווען א באזונדערע פריווילעגיע וועלכע איז געגעבען געווארען צו יחידי סגולה, האבען געוועהנליך געהערט צו מענשען וואס זענען געווען פון אדעל לויט זייער אפשטאמונג און זייער גייסטיגע ריכטונג. עס איז דערפאר באגרייפליך פאר וואס זיי זיינען דאמאלס ניט געווען קיין "ווערק שאפס" ווי אין אונזער צייט נאר ווירקליכע בתי ועד לחכמים, א סארט קונסט סאלאנען וואו די נאבעלסטע און פארטגעשריטענסטע גייסטער פון דער שטאדט זיינען טאג טעגליך צוזאמענגעקומען. נעבען די זעצערס און דרוקערס וואס זיינען געווען באשעפטיגט מיט זייער ארבייט זיינען די גרויסע דרוקער-אפיצינען געווען געפאקט מיט פראפעסארען און געלעהרטע מכל המינים און קינסטלער און גלאט אזוי אינטעליגענטען וואס האבען ליעב צו "רייבען זיך" ארום געלעהרטע און קינסטלער. יעדער בויגען וואס איז ארויס פון דער פרעס איז נאך פרישערהייט אונטערזוכט געווארען פון אט די ניט געבעטענע געסט וועלכע האבען געלויבט אדער קריטיקירט די ארבייט ווי זי האט פארדיענט. דיעזע וויזיטען זיינען אזוי אריין אין דער מאדע, אז די דרוקערייען זיינען אין פארלויף פון דער צייט געווארען א מין ראנדעוואו-פלאץ פאר אינטעליגענטע לעדיג-געהערס וואס האבען געשטערט די ארבייט. אין א בריף וואס דער בעריהמטער אויבענדערמאהנטער דרוקער אלדא מאנוציא האט געשריבען צו זיינעם א פריינד אין 1514, א יאהר פאר זיין טויט, באקלאגט ער זיך שטארק איבער דעם און שרייבט: "איך ווער געהינדערט אין מיין ארבייט דורך טויזענדער אונטערברעכונגען... דעם גאנצען טאג קריעג איך וויזיטען מכל המינים מענשען. די ווילען מיך באגריסען, יענע ווילען וויסען וואס פאר א נייע זאכען עס דרוקען זיך, די גרעסטע צאהל פון זיי אבער קומען פשוט ווייל זיי האבען גאר ניט צו טהון. "לאמיר געהן צו אלדא!" זאגען זיי צו איינאנדער און זיי קומען אין פלוידערען אהן אן אויפהער. אבער די זיינען נאך ניט אזוי אונערטרעגליך ווי די וואס קומען מיט א פאעמע אדער מיט עפעס אין פראזא (געוועהנליך זעהר פראזאאיש) און ווילען דאס דווקא דרוקען מיט אלדא'ס נאמען דערויף. דיזע אונטערברעכונגען זיינען איצט געווארען אזוי ערנסט אז איך מוז נעהמען מיטלען געגען דעם.. איך האב איצט אויסגעהאנגען א גרויסען פלאקאט אויף דער טיר פון מיין אפיס מיט די פאלגענדע ווערטער: 'ווער דו זאלסט ניט זיין בעט דיך אלדא אז דו זאלסט קורץ זאגען וואס דיין פערלאנג איז און באלד דערנאך אוועקגעהן. אויף אזא אופן וועסטו לייסטען דעמזעלבען דיענסט וואס הערקולעס האט געלייסטעט דעם פערמאטערטען אטלאס. דא איז א פלאץ וואו נאר די וואס ווילען ארבייטען מעגען אריינקומען..."—הגם מיר האבען ניט קיין

דירעקטען באווייז, פונערסטוועגען קאָן מען אננעהמען אז דאסזעלבע בילד האט זיך אויך אפנעשפיגעלט אין די אידישע אפיצינעס, פיליכט אין א קלענערען מאסשטאב צוליעב דעם וואס זיי זיינען ניט געווען אזוי גרויס און אזוי רייך אויסגעשטאטעט ווי די קריסטליכע. דערצו האָבען בעווים בייגעטראגען די פארהעלטניסען צווישען דרוקער און פובליקום וואס זיינען געווען ביי אידען עהנליך צו די געשילדערטע פארהעלטניסען ביי די ניט-אידען, און עהנליכע באדינגונגען שאפען, ווי בעקאנט, עהנליכע רעזולטאטען.

(פארטזעצונג פאלגט).

ל. אַלבערט.

שטילקייט.

ליעדער.

.1

ווען דער רעש וועט פאראיבער
און די שטילקייט וועט צו דיר קומען
און מאַהנען אַ רעכנונג ביי דיר
מיט אַ פאָרוואורף א שטומען—

וואָס וועכסטו דער שטילקייט דערצעהלען ?

די שטילקייט זי איז דאָך געווען אין דיין האַרצען,
זי איז דאָך פון הייליגע סודות געוועבט...
וואָס וועסטו דער שטילקייט דערצעהלען
ווי דו האָסט אין טומעל געלעבט ?

וואָס וועסטו דער שטילקייט דערצעהלען ?

די שטילקייט וואס הערט יעדען רעש
און קומט נאך אַ חשבון ביי נאַכט
ביי נאַכט ווען ס'איז פינסטער ארום
און דער שטורעם רוהט מיעד און פערשמאכט...

Generated at Harvard University on 2024-03-30 19:27 GMT / https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015069106709
Public Domain in the United States, Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google
Digitized by Google
Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

דר. י. מ. זאלקינד.

די געשיכטע פון דער אידישער בוכדרוקעריי.*)

מאשין.—זאץ און שריפטען.—פאפיר און טינט.—פארמאט, שער א.א.וו.—צייט און ארט.—ווידמונגען, פארציערונגען, אילוסטראציעס.—פרייזען.—צענזור, הסכמות און פריווילעגיעס.

די **מאשין** איז געווען די אלטע הילצערנע האנט-פרעס, וואס האט געדינט דער בוכדרוקער קונסט פאר א משך פון 350 יאהר און מעהר, ביז בלעאו פון אמסטערדאם האט זי פארבעסערט אין אנהויב פון אכצעהנטען יאהרהונדערט און לארד סטענהאפ האט איינגעפיהרט די אייזערנע מאשין צום סוף פון יענעם יאהרהונדערט. דאס איז געווען א הילצערנע מאשין, זעהר ענליך צו די מאשינען וואס די בוכבינדער ניצען נאך איצט צו פרעסען די ביכער נאכ'ן איינגעהען און איידער עס ווערען ארויפגעטאן די טאוולען און דער רוקען, אדער צו א קאפיער פרעס. אט די פרימיטיווע מאשין האט אפילו גאנץ גוט געטאן איהר ארבייט, אבער דער פראצעס איז געווען זעהר לאנגזאם און פארבונדען מיט פיל מאטערניש; אויך האט זיך געפאדערט פיל געשיקליכקייט ביים אנלעגען, כדי עס זאל ארויסקומען גלייך. אין די אידישע דרוקערייען זיינען וואהרשיינליך געניצט געווארען גרעסערע מאשינען, ווייל די ערשטע אידישע ספרים זיינען מעהר אדער ווייניגער פאליא פארמאט.

דער **זאץ-קאסטען** איז געווען כמעט דער זעלבער ווי איצט. שפעטער קומען צו אלף און למד אלס איין אות (ווי מיר זעהען עס אפט אין די ספרים וואס זיינען געדרוקט געווארען אין דייטשלאנד מיט א הונדערט יאהר צוריק לערך) און א גאנצע צאהל פון אויסגעצויגענע אותיות, באנוצט צו פארענדיגען א שורה, ווי מיר זעהען עס נאך היינט אין ספרי תורה. די דרוקערייען וואס האבען נים די אויסגעצויגענע אותיות פילען אויס די לעדיגע שטעלען פון די שורות מיט צוויי שטריכעלעך אדער מיט די ערשטע אותיות פון דעם ערשטען ווארט פון דער צווייטער שורה. כדי צו פארמיידען טעותען קומען אין מאנכע ספרים אט די אותיות קאפויר. דער מנהג איז אויך א ירושה פון די שרייבערס פון מאנוסקריפטען. אין זיבעצעהנטען יאהרהונדערט פארשווינדט די מאדע, און דער לעצטער ספר אין וועלכען עס ווערען די שורות נאך אויסגעפילט אויף דעם ארט איז "שלשה ספרים" געדרוקט אין 1612 און

*) סוף פון דריטען קאפיטעל. זעה "רענעסאנס" נו. 3.

קראקא. עפעס רייכער איז דער זאץ-קאסטען אין די שפאנישע דרוקערייען, וועלכע, ווי מיר האבען פריהער דערמאנט, שטעהענדיג אונטער דעם איינפלוס פון דער אראבישער שריפט, זיינען מאנכע אותיות ביי זיי שטארק פארציערט.

דרייפאכע **שריפטען** זיינען איינגעפיהרט: אותיות מרובעות (פיערקאנטיגע), רש"י כתב און "ווייבער טייטש." די ערשטע שריפט דינט מייסטענס פאר ביבלישע און ליטורגישע צוועקען, די צווייטע פאר רבנישע, מיט אויסנאם פון דעם תלמוד גופא, וועלכער ווערט געדרוקט נאר אין אותיות מרובעות. אין "ווייבער טייטש" זיינען געדרוקט רש"י און תרגום אין דעם באלאניער חומש פון 1482 און דער ערשטער חלק פון דעם פראגער טור פון 1540, וואו די אותיות זיינען אביסעל דיקער ווי געוועהנליך. שפעטער ווערט די שריפט גאר פאר אידיש פארווענדט. אין דעם אכצעהנטען יאהרהונדערט רופט מען די שריפט "צאינה וראינה אותיות." אין רש"י כתב איז דא אן אונטערשייד צווישען דעם דייטשען שטיט און דעם שפאנישען, וועלכער איז גרעסער, בולטער און מעהר כאראקטעריסטיש; אין די אותיות מרובעות אבער איז שווער צו דערקענען דעם אונטערשייד, נאר וואס אין די פראגער דרוקען איז די פעטע שריפט מעהר ענליך צו דער שריפט פון ספרי תורה. פון די צוויי ערשטע דרוקערייען וואס זיינען אונז באקאנט, האט זיך איינע נאר באנוצט מיט רש"י כתב פון איין גרויס, און די אנדערע נאר מיט אותיות מרובעות, אבער אין דריי פערשידענע גרויסען. אין די שפעטערדיגע דרוקען וואקסט די צאהל פון די אלף-בית'ן, באזונדערס אין הלכה ספרים, ווי רמב"ם און שלחן ערוך, וואו עס זיינען דא מעהרערע מפרשים און עס איז נויטיג צו נוצען א באזונדער שריפט פאר יעדען איינציגען. קורסיוו-שריפט ווערט קיינמאל ניט באנוצט. נאר אין 1715 זיינען צום ערשטען מאל אפגעדרוקט געווארען אין אמסטערדאם "שרייבעביכער" (מעטאדען צו לערנען שרייבען אידיש) אין קורסיוו. איניגע דרוקער זיינען אזוי בארימט געווארען דורך די שעהנקייט פון זייערע אותיות, אז די אנדערע דרוקער זיינען געצוואונגען זיי נאכצומאכען און שרייבען אויף די ספרים אז זיי זיינען געדרוקט געווארען מיט יענע אותיות. אזוי געפינען מיר אויף די ספרים וואס זיינען געווארען געדרוקט ביי זשואן די גארא אין ווענעדיג "באותיות בומבורג," און ביי די דייטשע דרוקער "באותיות אמשטרדם". אמסטערדאם בעזונדערס האט באקומען אזא שם, אז מיר טרעפען נאך אויף ספרים וואס זיינען געדרוקט געווארען מיט א 60—70 יאהר צוריק די אויפשריפט "כמו שנדפס באמשטרדם." אבער אויף דעם רוב פון די אימיטאציעס, ווי אויך אויף פילע פון די אריגינעלע שריפטען, איז דייטליך צו זעהן די ניט פאלקאמענקייט פון דעם דאמאלסדיגען דרוק און פון די פארצייטי-

נע אותיות שניידערס. אין איינינע איז באמת שווער צו אונטערשיידען צווישען די עהנליכע אותיות, למשל צווישען הא און חית, אדער דלת און ריש, אדער כף און בית, אדער צווישען קמץ און פתח (די הגדה פון אויגסבורג 1534 און "משחקת בתבל" פון צפת 1587.) אויך די טעמים (טראפ) געפינען מיר שוין אין די ערשטע חומשים און תנ"כען, אבער אויך זיי, ווי די נקודות, זיינען מייסטענס אומרעגעלמעסיג און אומגעשיקט.

די ערשטע דרוקערייען האבען גענוצט א דיקע פעסטע פאפיר וועלכע האט זיך גוט אויפגעהאלטען ביז אויף היינטיגען טאג והגם עס איז אביסעל פארגעלבט געווארען. די פלעכע פון פאפיר איז געוועהנליך שאָרסטקג, און נאר זעלטען געפינען מיר א ריכטיג גלאט פאפיר. כמעט אלע האבען א וואסער דרוק וואס איז נאך גוט און איז א זיכערער מיטעל אין ספרים וואו עס פעלט דער שער און דער סוף צו דערקענען פון וואנען זיי שטאמען. טייל ספרים זיינען אדער אין גאנצען אדער נאר טיילווייז געדרוקט געווארען אויף רעגאל פאפיר מיט ברייטע גליונות. פיל ספרים זיינען אויך געדרוקט געווארען אויף פארמעט, ווי למשל דער באלאניער סדור פון 1537 וואס איז ווי עס זעהט אויס געדרוקט געווארען נאר אויף פארמעט. אין דער בארימטער ביבליאטעק פון ר' דוד אפענהיימער **) זיינען געווען 51 אלטע ספרים געדרוקט אויף פארמעט.

די ט י נ ט איז אומעטום שווארץ, און אין איינינע אלטע דייטשע און פוילישע דרוקען טיף שווארץ. אנדערע קאלירען זיינען זעהר זעלטען באנוצט געווארען. אין דער איבענדערמאנטער דייסער ביבליאטעק איז סך הכל געווען איין קליינער סדור מיט רויטע אותיות (זעה צונץ "צור געשיכטע עטצ." זייטע 325). ווייטער איז באקאנט א ספר וואס איז געדרוקט געווארען אין פרייבורג אין 1584 מיט רויטע ראנדבאמערקונגען.

דער רוב פ א ר מ א ט ע ן זיינען פאליא און קווארטא, וועלכע זיינען אבער אפט אזוי עהנליך אז עס איז זייער שווער צו אונטערשיידען. די ביידע פארמאטען זיינען געבליבען די מיינסטע אין דער העברע-

**) ר' דוד אפענהיימער, געב. 1664 אין ווארמש און געשט. 1736 אין פראג, איז געווען דער רב הכולל פון בעהמען און א גרויסער גביר. ער איז באזאנדער בארימט צוליב זיין גרויסער ביבליאטעק וואס, לויט וואלף, זאל האבען באשטאנען פון 7000 העברעאישע ספרים, מיינסטענס יקרי המציאות, צווישען זיי לערך 1000 מאנוסקריפטען. נאך זיין טויט האט זיין זוהן פארזעצט די ביבליאטעק אין האמבורג פאר 50000 מארק, און אין 1829 האט די באדלעיאן לייברערי אין אקספארד, וואו די ביבליאטעק געפינט זיך עד היום, דאס אפגעקויפט פאר 27,000 מארק.

אישער טיפאגראפיע ביז אין דער מאדערנער צייט. אקטאוו און די נאך קלענערע פארמאטען ווערען געוועהנליך נאר באנוצט פאר סדורים, מחזורים א.ד.ג. מיר קענען נאר איין ספר אין אקטאוו וואס געהערט ניט צו דער קאטעגאריע, דאס איז דער "הלכות עולם" (אן יאהר און ארט פון דרוק) וועלכער ענטהאלט די כללים פון תלמוד, ער איז אבער באמת ניט קיין ריכטיגער אקטאוו נאר א קליין קווארט וואס געהט איבער אין ברייט אקטאוו. אין ר' דוד אפענהיימער'ס ביבליאטעק זיינען פון 3476 ספרים געווען 1005 אין פאליא, 1240 אין קווארט, 901 אין אקטאוו און 330 אין דואדעץ (זעה צונץ דארט, זייטע 235).—די פאליא ספרים זענען געוועהנליך געדרוקט אין צוויי שפאלטען אויף יעדער זייט. די סבה דערפון איז וואס ביי די פרימיטיווע באדינגונגען פון דער מאשין איז געווען וועניג האפנונג אז די שורות זאלען ארויסקומען גלייך ווען זיי וואלטען געווען לענגער. אין קווארט און אקטאוו זיינען טייל ספרים צווישפאלטיג און טייל איינשפאלטיג.—דער לעדיגער פלאץ וואס בלייבט צום סוף פון ספר ווערט געוועהנליך אויסגענוצט, אפט מיט עפעס וואס האט גאר קיין שייכות ניט צום ספר, און שטענדיג מיט דער איינליידונג "כדי שלא להוציא נייר חלק" אדער "להוצא נייר חלק אי אפשר", ד"ה ניט צו אויסבריינגען פאפיר. נאר וועניג ספרים מאכען אן אויסנאם און האלטען זיך ביי די כללים פון די כתבי יד, וואו מען פלעגט לאזען פריי דעם פלאץ וואס איז געבליבען צום סוף פון ספר, אזוי צב"ש אין דעם קאנסטאנטינאפאלער מדרש תנחומא.—אין די ערשטע דרוקען פעהלען געוועהנליך די סימנים פון די בויגען, די פאגינאציע (די נומערן פון די זייטען) און די קוסטאדען (דאס ווארט וואס שטעהט צום סוף פון א בלאט און ווייזט אן מיט וועלכען ווארט דאס צווייטע בלאט דארף זיך אנהויבען). עפעס שפעטער הויבען זיך אן די סימנים צו באווייזען, אבער זעהר ניט רעגעלמעסיג. די פאגינאציע איז על פי רוב אין העברעאישע אותיות און זעהר זעלטען אין אראבישע ציפער (מיט העברעאישע און אראביש צוגלייך אין טור יורה דעה מיט'ן בית יוסף, געדרוקט 1551 אין ווענעדיג ביי בראגאדין) און שטעהט מיינסטענס אויבען און צעהלט די דפים (בלעטער) און ניט די זייטען. מאנכע ספרים האבען אן אינהאלט פארצייכנונג און עטליכע פון זיי, נעמליך די ווענעציאנער, האבען נאך דערצו א "רעגיסטער" אדער א פארצייכנים פון די איינצעלנע בויגען און בלעטער. די אינהאלט פארצייכנונג אדער "אינדעקס" שטעהט געוועהנליך אנפאנג ספר, וועלכער ענטהאלט גענוי דאס וואס שטעהט אין אינדעקס. נאר זעלטען פעהלט אין ספר א טייל פון דאס וואס איז פארצייכנט אין אינדעקס (זעה למשל "נפש החכמה" 1708), געוועהנליך מיט דער אויסרייד אז "מפני קוצר הזמן" האט דער ספר ניט געקאנט פארענדיגט ווערען.—אין דעם רוב פון די ערשטע ביבעל אויסגאבען פעהלען די נומערן פון די קאפיטלען און פסוקים.

אין די ערשטע דרוקען פעהלט איבערהויפט דער שער און דער נאמען פון מחבר, וועלכע מען דארף זוכען אין דער הקדמה. מאנכמאל שטעהט אנשטאט דעם נאמען פון מחבר דער נאמען פון ארויסגעבער אדער פון דעם צו וועמען דער ספר איז געווידמעט, און דאס האט אפט געפירט דערצו אז זיי זיינען באטראכט געווארען אלס די מחברים. באקאנט איז דער טעות וואס ד"ר יאסט האט געמאכט בנוגע צו דעם וויכטיגען היסטארישען בוך "קורא הדורות" פון ר' דוד קאנפורט, וואס א געוויסער דוד אשכנזי האט ארויסגעגעבן און האט געשטעלט זיין נאמען אבער ניט דעם נאמען פון מחבר און דורך דעם איז יאסט נכשל געווארען און האט געשריבען אז דוד אשכנזי איז געוועזן דער מחבר פון "קורא הדורות." דאס פעהלען פון שער איז א פועל יוצא פון דעם איינפלוס וואס דער געשריבענער ספר האט נאך אלץ געהאט אויף דעם געדרוקטען ספר, ווייל אין די מאנוסקריפטען פלעגט געוועהנליך אויך ניט זיין קיין שער. דער טעקסט הויבט זיך אן גלייך אויפ'ן שער אדער אויף דער אנדערער זייט, לאזענדיג די ערשטע זייט אין גאנצען לעדיג. דאס ארט און יאהר פון דרוק פעלען בכלל אדער געפינען זיך צום סוף פון ספר.—אין פארלויף פון דער צייט ווערט דער שער א לא מאד. די ערשטע שערים זיינען זעהר לאקאניש און ענטהאלטען ניט מעהר ווי דעם טיטעל פון ספר און נאמען פון מחבר, אבער מיט דער צייט ווערען זיי אלע מאל ברייטער און ברייטער ביז זיי ווערען כמעט גאנץ אויסגעפילט. דער אינהאלט פון די שערים איז פארשידען. טייל מחברים אדער דרוקער פילען אויס דעם שער מיט פסוקים פון תנ"ך וואס האבען מעהר אדער ווייניגער א באציהונג צום אינהאלט פון ספר. אויפ'ן זעלבען אופן פלעגען די עלטערע מחברים בכלל אנפאנגען זייערע ווערק. פסוקים ווערען אויך אריינגעשטעלט אין די גראווירען אין פארשידענע פארציערונגען פון שער. די פסוקים האבען אפט געפירט דערצו אז אייניגע ספרים האבען באקומען פאלשע נעמען וועלכע זיינען געבליבען עד היום און פון וועלכע זייערע מחברים האבען אפילו ניט געחלומט. באזונדער אינטערעסאנט איז דער פאל מיט'ן "טייטש חומש", פארפאסט פון ר' יעקב בן יצחק ראבינו, וועלכער איז ביז אויף היינטיגען טאג באקאנט אונטער דעם נאמען "צאינה וראינה". דער נאמען איז דעם מחבר אפילו ניט אויפ'ן געדאנק געקומען, נאר אזוי ווי דער מדפיס האט ארויפגעשטעלט אויפ'ן אנהויב פון שער דעם באוואוסטען פסוק פון שיר השירים "צאינה וראינה בנות ציון וכו' " און דער ספר איז שנעל פאפולאר געווארען ביי די פרויען און די "עמי הארצים" זענען די ערשטע צוויי ווערטער פונ'ם פסוק באקאנט געווארען אלס טיטעל פון ספר. געוועהנליך איז דער שער מעהר דאס געביט פון דרוקער אדער פארלעגער

ווי פון מחבר. אלס סוחר ניצט דער דרוקער אויס דעם שער פאר רעקלאמע צוועקען, צו לויבען די גרויסע מעלות פון ספר, די שענקייט פון דרוק און די כיה וואס די ארויסגאבען האט איהם פאראורזאכט. די רעקלאמעס צוגיסען זיך אפט אין א מבול פון געגראמטע און ניט געגראמטע מליצות. טיילמאל זיינען די רעקלאמעס זעהר קוריאז און וויציג, צופעלליך אויך זעהר שרייענדיג, באזונדער אויף ספרים'לעך אין אידיש-דייטש, ווי מעשה-ביכלאך, פורים-שפילען, זאמלונגען פון דינים און אנדערע ליטעראטור וואס איז געווען פאר די פרויען און די "מאסע." אזוי שרייבט למשל שמעון לוי גינצבורג אין זיינע "מנהגים" וואס ער האט ארויסגעגעבען אין אידיש (ווענעדיג 1593, 88 זייטען מיט אילוסטראציעס): "איין גולדען איזט דאס בוך ווערטה, איין טהאלער איזט נישט צופיל"). אויף דעם ליד איבער די קדושים פון פראסטניץ הייסט עס: דאס ליד האט קיין פרייז ווייל איין געטליך ספר (תורה) צו שטייער פארקויפט ווירד". אין דער "אנווייזונג צום אידיש-דייטשען שרייבען" אנטשולדיגט זיך דער מחבר וואס ער האט אפגעקירצט דעם ערשטען טייל ווייל עס האבען איהם געפעלט די נויטיגע מיטעל און גיט גוטע הבטחות אויף דעם צווייטען טייל וועלכען ער וועט דרוקען, אין בעת"ע, ד"ה אין 1717, "ביז וואהין האפענטליך משיח קומען ווירד." די רעקלאמעס פארדינען אויספירליך אין א באזונדערען קאפיטעל באהאנדעלט צו ווערען. מיר האבען דא נאר א פאר ביישפילען ארויסגעכאפט. אויסער די רעקלאמעס געפינען זיך אפט ערקלערונגען מכל המינים. אזוי ערקלערט דער דרוקער יצחק בן אהרן פון קראקא אין דעם ספר "יראה" וואס ער האט דארט ארויסגעגעבען אין 1581, אז ער דרוקט דעם ספר ווייל ער האט געחלומ'ט ראש השנה אז דער ספר וועט איהם ברענגען פיל גליק. ווידער ערקלערט יעקב דער איידעם פון יעקב מאארסען אין דעם ביכעל "רעבעללעריי" וואס ער האט ארויסגעגעבען 1707 אין אמסטערדאם, אז ער טוט עס חלילה ניט צוליב ספעקולאציע נאר כדי "לזכות את הרבים", ווייל ער האט געזעהן דאס שטיק אויפפיהרען אום פורים און האט זיך דערביי זעהר אמוזירט.—אין שפעטערדיגער צייט האבען די אמסטערדאמער מדפסים איינגעפיהרט א דאפעלטען שער, איינעם מיט טיטעל א"וו, אבער בקצור, און מיט אסך פארציערונגען, און א צווייטען אהן קיין שום פארצירונג, אבער מיט אן אויספיהרליכער באשרייבונג פונ'ם ספר א"וו.

אין די עלטערע דרוקען פעלען די נעמען פון דעם ד ר ו ק ע ר פ ע ר ז א נ א ל (מדפוס, זעצער א.א.וו.) און די צ י י ט און א ר ט פון דרוק אינגאנצען. אפט געפינען זיי זיך צום סוף פון ספר. זעהר זעלטען געפינט מען דאס אויפ'ן שער. אין שפעטערע ספרים געפינט מען דאס אפט אי אויפ'ן שער אי אין דעם עפיגראף צום סוף פון

ספר. בכלל הערשט א גרויסע אונאָרדנונג און אומרעגולמעסיגקייט בנוגע דעם פונקט.—נאָך דעם נאָמען פון אָרט שטעהט געוועהנליך "יע" אדער "יע"א" (ירום עוזה ירום עוזה אמן—איהר שטאַרקייט זאָל דערהויבען ווערען). נאָך היילינע שטעדט "תו" אדער "תוב"ב" אדער "תובב"א" (תבנה ותכונן אדער תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן—זי זאל געבויט און אויפגעריכט ווערען אין גיכען אין אונזערע טעג). עס איז דאָ א גאַנצע מאַסע פון ספרים, וואו דער אָרט פעלט בכלל צוליב דער צענזור, אדער וואו עס שטעהט א קאמופלאַזש, ווי "כמו (אין קליינע אותיות) באמשטרדם (אין גרויסע אותיות) אדער "באותיות אמשטרדם" "פיורדא" אנשטאַט "זולצבאך", "לאנדאן" אנשטאַט "האמבורג" אא"וו. באזאנדער רייך אין די ערפינדונגען איז דער באַקאַנטער ספר "מעשה תלוי" וואס ענטהאַלט די געשיכטע פון יעזוס קריסטוס און פלעגט געלייענט ווערען אין דער שטיל אין קריסטוס-נאַכט, ווען מע, האָט ניט געטאָרט לערנען תורה.

בנוגע די דאַטעס הערשט געוועהנליך מעהר אָרדנונג און רעגולמעסיגקייט. אפשר צוליב דעם ווייל דאס איז שוין געווען איינגעפירט אין די מאַנוסקריפטען. על פי רוב באַנוצט מען זיך בלויז מיט דער אידישער צייטרעכנונג; אין שפּעטערדיגע קריסטליכע דרוקערייען ווערט אויך די קריסטליכע צייטרעכנונג אנגעגעבען. די פאָרמע פון דער דאַטירונג איז געוועהנליך: דער טאָג פון דער וואָך (זונטאָג אא"וו), דער וויפילטער אין חודש און דאס יאָהר. זעהר זעלטען קומט פאָר א דאַטירונג פון דעם וויפילטען פון חודש און דאס יאהר אליין, אדער דער טאָג פון דער וואָך (די סדרה) און דאס יאָהר אליין (נאָר אין צוויי ספרים געדרוקט אין ליסאבאָן אין 1489). געוועהנליך ווערט אנגעגעבען די צייט ווען דער ספר איז פאַרטיג געוואָרען אין דרוק, אָבער מאַנכמאָל געפינען מיר א דאָפּעלטע דאַטירונג: ווען מען האָט איהם אנגעפאַנגען צו דרוקען און ווען ער איז פאַרטיג געוואָרען. דינסטאָג ווערט געוועהנליך באַצייכענט מיט "יום שהוכפל בו כי טוב" ווייל אין "בראשית" שטעהט ביים דריטען טאָג צוויימאָל "כי טוב". צוליב דעם טעם און לויט אַן אַלטען גלויבען (זעה פסחים כ"א א') איז דינסטאָג בכלל א טאָג וואָס איז גוט עפּעס צו אנהייבען אין איהם. פאַר דער וואָך שטעהט "לסדר," פאַר'ן יאהר "לפרט" און דערנאָך "לספירה" אדער למב"י (למספר בני ישראל). אויב דער ספר איז געענדיגט געוואָרען קורץ פאַר א יום טוב, באַציהט זיך די דאַטירונג אויף דעם יום טוב, ווי "יומים לפני ראש השנה" (צוויי טעג פאַר ר"ה) אדער "באור חנוכה" אא"וו. די דרוקערייען אין איטאַליע, אמסטערדאַם און אין אָריענט באַנוצען מייסטענס דעם "פרט גדול", ד"ה זיי רעכענען אויך די טויזענדער יאָהרען, די דייטשע און פוילישע דרוקען שטעלען אָבער געוועהנליך נאָר דעם "פרט

קטן", ד"ה דאס יאהר פון דעם טויזענד און ניט די צאָל פון די טויזענדער יאָהרען, ווי למשל תר"פ און ניט ה'תר"פ. אָט די הא האָט אנגעטאָן פיל צרות בנוגע דאס פעסטשטעלען פון דאַטען אין פאַרשידענע ספרים. צאָלען וואָס האבען א שלעכטע באדייטונג ווערען אויסגעמידען, ווי רע"ה פאַר 1519 אין שמ"ד פאַר 1584, ווייל "רעה" באַדייטעט ש ל ע כ ט ס און "שמד" פ א ר ט י ל י ג ו נ ג. אָבער מעהר ווי מיט די געוועהנליכע העברעאישע ציפערען באדינט מען זיך מיט גימטריות פון די העברעאישע פעלים וועלכע באדייטען פרייד, ווי שמחה, שמחו, בשמחה, אדער ברנה, רננו אא"וו. אויסער דעם ווערען אויך גענומען פסוקים וועלכע ווערען על פי גימטריא באַרעכענט. אין דער צוזאַמענשטעלונג פון די גימטריות און פסוקים הערשט אַ גרויסע קונסט וועלכע איז דאַמאָלס געווען שטאַרק באַליבט און איבער וועלכע מען האָט זיך שטאַרק געבראָכען די מוחות. די שפּילעריי איז אויך גוט באַקאַנט אין אנדערע ליטעראַטורען, אָבער די אידען זיינען באזונדער געווען מייסטער אין דעם. אויך דאס איז אן אינטערעסאַנטער קאַפּיטעל וואס פאַרדינט אויספיהרליכער באהאנדעלט צו ווערען, אָבער מיר ווילען דאָ נאָר א פּאָר ביישפּילען ברענגען. דאס ערשטע מאָל וואס מען האָט אנגעהויבען דרוקען דעם תלמוד איז געווען אין דעם ערשטען שונצינער דרוק אין רמ"ד, ד"ה 1484, און דער דרוקער האָט געשטעלט אַלס פרט דאס וואָרט ג מ ר א וואס מאַכט אויס רמ"ד. אויף א דרוק פון זאַמאָרא אין רנ"ב שטעהט דער פרט זמר"ה וועלכער אחוץ דעם וואס עס באַטרעפט רנ"ב איז דאס א רמז אויף זאַמאָרא און אויף חנוכה. אויף די י ו ר י ד י ש ע שאלות ותשובות "חות יאיר" געדרוקט תנ"ט אין פראַנקפורט אַם מאַיין שטעהט אלס פרט דער פסוק פון תהלים ע"ו י' "בקום ל מ ש פ ט (גלייך תנ"ט) אלהים". דאָרט וואו דער פסוק האָט געהאַט א פּאָר אותיות מעהר ווי די צאָל וואס מען האָט געדאַרפט האָבען, האָט מען אויף די אותיות וואס זיינען געווען נויטיג פאַר די גימטריא פון פרט ארויפגעשטעלט פינטעלעך, און די וואס זיינען געווען איבעריג האָט מען געלאָזען אָהן פינטעלעך. אויך די פינטעלעך האָבען געפירט צו אַסך טעותן בנוגע צו דער דאַטירונג, גענוי ווי דער "הא" פון די טויזענדער. וואס מעהר פרטים א ספר האָט געהאַט איז געווען אַלץ מעהר "קונץ". צום סוף פון דעם ווענעציאַנער כוזרי פון 1547 איז דאָ א שיר וואס דער סוף פון זיינע סטראָפען ענטהאלטען ניט ווייניגער ווי עלף פרטים.

אַחוץ די שער האָבען מאַנכע אַלטע דרוקען פאַרשידענאַרטיגע ע פ י ג ר א פ ע ן (אויפשריפטען) און אונטערטיטלען פון קאַפּיטלען אדער טיילען פון ספר. די עפּיגראַפען זיינען אָפט פאַרצירט מיט דרוקערצייכען און אַנדערע פאַרצירונגען ווי בלומענקערב, אראַבעס-

קען, קליינע טעמפּלען אאַ"וו. וואו ניט וואו וואַרפֿט זיך אין זיי דורך א מיטטיילונג וועגן אַ וויכטיגע געשעעניש פֿון מאָמענט וואָס האָט אַ היסטאָרישען ווערט. אזוי דערצעהלט מאיר פּרינצי אין עפּיגראַף פֿון דעם וועניעציער שלחן ערוך פֿון 1574 וואָס פֿאַר אַ כבוד די שטאָלצע רעפּובליק האָט אפּגעגעבען דעם דאָקטאָר שלמה בן נתן פֿון אודינע וועלכער איז געווען אַ געזאַנדטער פֿון דעם טערקישען סולטאַן סעלים.

עלטער ווי דער שער איז דער קאָלאָפֿאָן (דער סוף פֿון בוך), וואו די דרוקערס פֿלעגען געבען פֿאַרשידענע אינפֿאָרמאַציעס איבער צייט און אָרט און דרוקער פּערזאָנאַל און דער עיקר איבער זיך זעלבסט און די טובה וואָס זיי האָבען געטאָן דעם כלל און דעם יודענטום מיט דעם אפּדרוקען פֿון דעם ספר. אַ פֿרישער אויסגוס פֿון רעקלאַמע און אַ פֿרישע אויפֿפֿאָרדערונג צום עולם, אז ער זאָל ניט זיין אומדאַנקבאַר... אָבער נעבען דער רעקלאַמע ענטהאַלט אויך דער קאָלאָפֿאָן ידיעות וואָס איז וויכטיג פֿאַר'ן היסטאָריקער. אין די ערשטע דרוקען געפֿינען זיך שירים וואָס באַזינגען די "געטליכע חכמה" פֿון בוכדרוקעריי, פֿון וועלכע מיר האָבען שוין איינע ציטירט אין אָנהויב פֿון אונזער ארבייט. טייל קאָלאָפֿאָנס זיינען ענג פֿאַרבונדען מיט'ן טעקסט פֿונ'ם ספר און אַנדערע טראָגען די פֿאָרמע פֿון אַ באַזונדער פּאַראַגראַף און זיינען אויפֿפֿאַלענד אין זייער געשטאַלט, ווי אַ שמעלערע שורה, שורות וואָס ווערען אַלעמאָל שמאָלער ביז די לעצטע שורה ענטהאַלט נאָר איין וואָרט א.ד.ג.

ווידמונגען קומען נאָר פֿאָר אין די ספרדישע ספרים און עפּעס זעלטענער אין אידישע. אין אשכנזיש העברעאישע ספרים איז דער מנהג גאַנץ אומבאַקאַנט. שמואל אושקי ווידמעט זיין פּאָרטוגעזישען בוך "טרייסט אאַ"וו" צו דער בארימטער דאָנאַ גראַציאַ נשיא, די שוויגער פֿון דעם הערצאָג דאָן יוסף נשיא; ר' בנימין מוסאַפֿיאַ ווידמעט זיין ספר אין ריהרענדע ווערטער צו דעם אנדענקען פֿון זיין פֿאַרשטאָרבענער פֿרוי; דאָס "זוטענבוך" וואָס איז צוערשט ערשינען אין אידיש אין איסני 1542 און שפּעטער אין העברעאיש אונטער דעם נאָמען "ארחות צדיקים." און וואָס איז וואַרשיינליך אַ גייסט קינד פֿון ר' אליה בחור איז געווידמעט "דער עהרבארען. אונד ציכטיגען פֿרויען פֿרזי מוראַדאַ דאָקטאָרין דר. פֿריין קונסט דר. אַרצניי וואָהנהאַפֿטיג צו גוינשפּורג".

די פֿאַרציערונג איז אַ וויכטיגער טייל פֿון שער און עפּיגראַף און הקדמה און אָנהויב און סוף פֿון אפּטיילונגען. אָפֿט איז זי ענג פֿאַרבונדען מיט דעם אייגענטליכען דרוקערצייכען און עס איז שווער צו ענטשיידען צו דאָס איז אַ דרוקערצייכען צו אַ פֿאַרציערונג. די דרוקערצייכען (Stemata) זיינען געוויסער מאָסען חתימות וואָס

יעדער דרוקער פֿלעגט האָבען צו אונטערשיידען איהם פֿון אַנדערע. זיי זעהען אויך אויס ווי חתימות הגם זיי זייגען אָפֿטער אָהן נעמען ווי מיט נעמען. די צייכענס באַשטעהען מיינסטענס פֿון געשטאַלטען פֿון פֿאַרשידענע חיות, וואָס אַנטשפּרעכען צו די וואָפֿען פֿון דעם אָרט אָדער מיט אַן אַנדייטונג אויפֿ'ן נאָמען פֿון מדפיס, צב"ש אַ פֿאַווע ביי פֿואה אין סאַביאָניטה, אַ לייב מיט צוויי עקען (נאָך איצט דער וואָפֿען פֿון פּראַג) און צוויי "רייבעפֿעל" אין פּראַג (בבא בוך געדרוקט ביי די זיהן פֿון יעקב באַק), האַלב לייב און האַלב אָדלער מיט אַ קרוין ביי די קינדער פֿון מתתיהו בתשבע אין סאַלאָניק, אַ פֿערד וואָס קעמפֿט מיט אַ לייב אין איסאַר 1490, אַ גרייף ביי גריפֿאָ אין וועניעדיג 1544, אַ הערש אין קראָקאָ 1569, פֿיש, וואָס איז אַ סימן אויף אַסך קינדער, ביי יצחק בן אהרן אין קראָקאָ (אין עפּיגראַף בעט טאַקע דער מדפיס אַז גאָט זאָל איהם געבען אַן אַנדער זוהן אַנשטאָט דעם וואָס ער האָט פֿאַרלאָרען און אַזוי ווי זיינע קינדער איבערגענומען שפּעט דאָס געשעפֿט זאָלען זיי זיין בני זקונים), סט. געאָרג מיט'ן דראַגאָן ביי שבתי און דיהרענפֿורט (דער וואָפֿען פֿון דער שטאָט), קליינע און גרויסע טעמפּעלס ביי יוסטיניאַני אין וועניעדיג, דער גרויסער טעמפּעל געוועהנליך מיט אַ פּלאַטערדיגען באַנד און דער אויפֿשריפֿט "גדול יהיה כבוד הבית וכו'", וואָס איז אַ פּסוק אין חגי ב' ט', אַ זון מיט'ן פּסוק "וזרחה לכם יראי שמי שמש וכו'" אין מלאכי ג' כ' ביי זשאָנעטי אין וועניעדיג, און אַ טורעם מיט'ן פּסוק "מגדל עוז שם ה' וכו'" אין משלי י"ח ל' ביי די שונצינוס, צוויי אויסגעשפּרייטע הענד צום דוכנ'ען ביי כ"ץ און פּראָפּס אין אמסטערדאַם, אַ קרוג אָדער אַ מלאך וואָס גיסט וואַסער ביי אורי פֿייבוש אין אמסטערדאַם, גענוי ווי די סימנים וואָס מען שטעלט אַרויף אויף מצבות ביי כהנים און לויים. דער קינסטלערישער ווערט פֿון די צייכענס הענגט אָפּ פֿון דעם אַלגעמיינעם מצב פֿון דער קונסט אין דעם באַטרעפֿענדען לאַנד; אין דייטשלאַנד און פּוילען זיינען די צייכנונגען פּרימיטיוו, אין איטאַליע זיינען זיי קינסטלעריש פּערפֿעקט.

די טיטעל פֿאַרציערונגען באַשטעהען אין איינפֿאַסונגען פֿון אַראַבעסקעס מיט ווייסע פֿיגורען (אין די אַלטע דרוקען, אָדער ווייסע העזעלעך אין די שונצינער דרוקען), איירעלן, קוואַסטען, קוואַדראַטען, שפּאַנגען, וויניעטען, קרוינען (ביי בראַגאַדין און אין די קרעמאָנער דרוקען), פּאָרטאַלען פֿון פֿאַרשידענער גרויס (צוערשט אין די וועניעציאַנער פֿאָליאָ דרוקען, שפּעטער מיט דער אויפֿשריפֿט "ראשית חכמה יראת ה'"; קליינער זיילענפּאָרטאַל אין אקטאַוו דרוקען שוין ביי באָמבירג, 1545, שפּעטער אין קראָקאָ, לובלין און קאָנסטאַנטינאָפּעל), חוה מיט נאַקעטע בריסט (מדרש רבה וועניעדיג 1603), אדם און חוה מיט פֿייגען בלעטער (בלויז ברוסט און בויך און זעהר העסליך), מלאכים

וועלכע האַלטן פֿיש (אין ”תוצאות חיים“, קראָקאָ 1593), מאַלכים קעפּלאַך, דער מלאך המות פֿליענדיג (אין קרעמאָנער מחזור פֿון 1616, בוימער מיט אַ מגן דוד און צוויי לייבן (אין סאַביאָנעטער דרוקן), אַן אָדלער מיט אויסגעשפּרייטע פֿליגל און אויף זיי די באַגעגעניש פֿון יוסף מיט יעקב (סליחות, אַמסטערדאַם, 1677), אַן אָפֿענער ספר מיט אַ קליינער וויניעטקע, אַ קאָפּ פֿון אַ מלאך מיט גרויסע קוואַסטן (ביי שלמה פּרופּס, אַמסטערדאַם) סצענען פֿון דער ביבלישער געשיכטע א.ד.ג., אויף פּראַגער־דרוקן פֿון 1627 געפֿינען זיך אַפֿילו פֿיגורן פֿון די דאַמאַלדיגע בעהמישע קאַרטן.

א י ל ו ס ט ר א צ י ע ס קומען פֿאָר אין געשיכטליכע און פֿאַבל־ספרים, ווי יוסיפון, משל הקדמוני אא"וו, אין אידישע לידער און—דינים זאַמלונגען. באַזונדער רייך אין אילוסטראַציעס זיינען די הגדות. שוין אין דער אויגסבורגער הגדה פֿון 1534 זיינען דאָ צייכנונגען. די שענע צייכנונגען אין דער אַמסטערדאַמער הגדה פֿון 1695 איז די אַרבייט פֿון דעם גר צדק אברהם בן יעקב. כמעט אין אַלע דייטשע דרוקן פֿון ענדע זיבצעהנטן יאָהרהונדערט זיינען דאָ בלומען, און אַזוי ווי פֿילע פֿון די דרוקן זיינען אָהן דאַטום און אָרט העלפֿן די בלומען ניט ווייניג צו מאַכן אומעגליך די אידענטיפֿיקאַציע פֿון די דרוקן.

דאַטן איבער דער צ אָ ל פֿון עקזעמפּלאַרן אין וויפֿיל די אַלטע דרוקן זיינען ערשינען און איבער דער פּ ר י י ז פֿון דרוקן האָבן מיר לײדער נאָר אין ווייניגע אויסנאַמען. דער תהלים מיט רד"ק פֿון 1577 איז געדרוקט געוואָרן אין 300 עקזעמפּלאַרן. דאָס דרוקן פֿון ”יפה תואר“ דויערנדיג (1597—1606) האָט געקאָסט טויזענד פֿלאָרין. צום סוף פֿון זעכצעהנטן יאָהרהונדערט האָט אין קאָנסטאַנטינאָפּעל געקאָסט צו דרוקן אַ בוך פֿון הונדערט ”ניירות“ (בויגן) 3,000 אַספּער. אין דער הקדמה צום ”תורת חסד“ באַמערקט דער קאָנסטאַנטינאָפּעלער דרוקער יעבץ, אַז ער האָט אָפּגעדרוקט פֿון ”מפק רצון“ 300 עקזעמפּלאַרן, אָבער פֿון ”תורת חסד“ נאָר 200, ווייל עס וועט אויסמאַכן 100 ”ניירות“ און ער וועט דערצו ברויכען 3,000 ”לבנים“.)—דער פּרייז פֿון ספרים איז געווען זעהר הויך. פֿאַר'ן רד"ק צו ישעיה און ירמיה, געדרוקט אין גוואַדאַ־לאַקסאַראַ האָט מען אין 1496 געצאָלט 3 קאַראָלין זילבער. דאָס אַבאָנעמענט אויף'ן ”תולדות אדם“, געדרוקט אין ליוואָרנאָ אין 1657 און ענטהאַלט 104 בלאַט פֿאָליאָ, איז געווען 4 גראָסי. פֿאַר דעם עלסער חומש פֿון 1530 האָט ר' דוד אָפּענהיימער באַצאָלט 30 טהאַלער. פֿאַר דעם שונצינער תנ"ך פֿון 1488 האָט דער באַרימטער געלעהרטער און פֿאַרטיידיגער פֿון תלמוד יאָהאַן רייכלין באַצאָלט 1492 אין רוים 6 גאָלדגולדען און אין 1498 דריי ריינישע גאָלדגולדען פֿאַר'ן רמב"ן'ס פּירוש אויף חומש פֿון נעאַפּעל 1490 און דיזעלבע

סומע פאר די נביאים ראשונים מיט פירוש פון רד"ק פון שונצינו 1485. די הויכקייט פון די פרייזען עטליכע יאהר נאך דעם ערשיינען פון די ספרים איז א זיכערער באווייז, אז די קוואנטיטעט פון עקזעמפלארען פון די עלטערע דרוקען איז געווען א קליינע און אז די קאסטען פון דרוק זיינען געווען זעהר הויך.—אויך איבער דער פראגע פון האנאראר האבען מיר סמעט קיין שום אינפארמאציע, שוין צוליב דעם ווייל אין דער יוגענד פון דער אידישער בוכדרוקעריי זיינען בכלל זעהר ווייניג ספרים פון לעבעדיגע מחברים געדרוקט געווארען.

די ערשטע אידישע דרוקערס האבען ניט געוואוסט וואס א צענזור איז, און דערפאר זיינען די ערשטע געדרוקטע ספרים גאנץ און אפען און עס פעהלט ניט אין זיי אפילו דאס וואס מיר האבען מורא צו דרוקען. די שוועריגקייט הויבט זיך ערשט אן אין דער צווייטער העלפט פון זעכצעהנטען יאהרהונדערט, ווען משומדים און פיינדליכע קריסטליכע געלעהרטע הויבען אן אנצודייטען אז די אידישע ליטעראטור איז פול מיט פיינדליכע אדער באליידיגענדיגע אויסדריקע געגען קריסטענטום. אידישע הייזער ווערען באזוכט און די ספרים ווערען צוגענומען און רעווידירט און וואס איז ניט גאנץ כשר ווערט מיט טינט אדער מיט א פעטער פארב פארשמירט. דער צענזור שרייבט דאן אויפ'ן ספר דאס ווארט Correxit אדער Zivisto אדער Corretto (ס'איז קארעגירט) און חתמעט זיך נאכדעם און גיט דעם ספר צוריק צו דעם אייגענטימער מיט דער התחייבות אז ער זאל ניט אפמעקען אדער צושרייבען דאס וואס ער האט אויסגעמעקט. די מורא פאר דער צענזור פירט דערצו, אז אייניגע מדפיסים ווארפען ארויס דאס וואס זיי דענקען אז דער צענזאר וועט ניט דורכלאזען אדער שטעלען אריין אנדערע אויסדריקע אדער לאזען אייערהויפט איבער א לעדיגען פלאץ כדי דער צוקינפטיגער אייגענטימער זאל אליין אריינשטעלען דאס וואס עס פעהלט. אט דער צושטאנד פון "איש כל הישר בעיניו יעשה" פירט דערצו אז די רבנים נעמען די זאך אין זייערע הענט און פירען איין אן אייגענע צענזור. זיי קוקען דורך די ספרים וואס דארפען געדרוקט ווערען און נעמען ארויס דאס וואס קאן קומען אין קאנפליקט מיט'ן צענזאר. יעדער ספר מוז דורך זייערע הענד דורכגעהן און קיין ספר טאר ניט געדרוקט ווערען אהן זייער רשות. אויף דעם אופן אנטשטעהט דער מנהג פון הסכמות און פון דער מודעה אז אומעטום וואו עס שטעהט דערמאנט אין ספר דאס ווארט עכו"ם באציהט עס זיך חלילה ניט אויף די היינטיגע גוים וועלכע גלויבען אין איין גאט און וואס מיר לעבען אונטער זייער גנעדיגען שוץ, א מנהג וואס איז נאך נוהג עד היום אין דער רבנישער ליטעראטור און ווארפט זיך אין די אויגען דורך די שטעלונג פון די הסכמות און דער מודעה אין אנהויב פון ספר. א ספר וואס געפעלט זיי ניט קאנען די רבנים

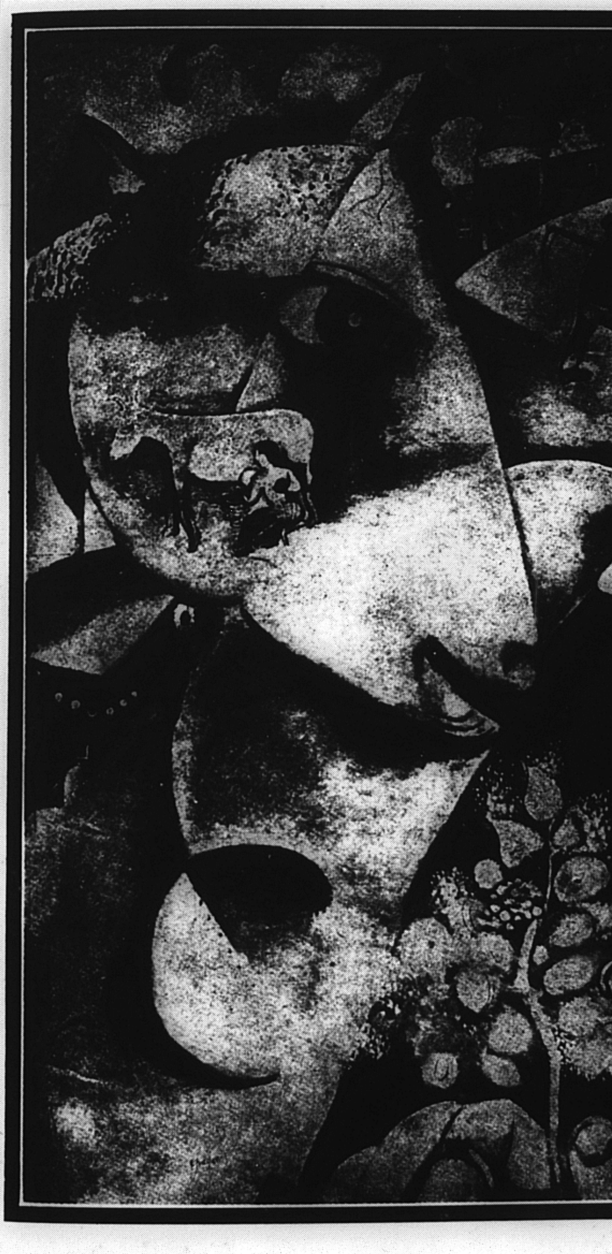

מארק שאגאל

איך און דאס דארף.

מחברים זיין און דורך דעם אומעגליך מאכען אז ער זאל געדרוקט ווערען. די פארשידענע רעגירונגען באשטעטיגען די מאכט וואס די רבנים און פרנסים פון די קהלות האבען זיך זעלבסט גענומען. אין אכצעהנטען יאהרהונדערט איז כמעט קיין איינציגער ספר, א חוץ סדורים א.ד.ג., ניט געדרוקט געווארען אהן א הסכמה. די רבני ד' הארצות, די גייסטליכע ארגאניזירטע מאכט פון דעם פוילישען יודענטום, זיינען געווען זעהר שטרענג און האבען אפגעמאכט צו געבען הסכמות נאר אין זעלטענע פאלען. טייל מחברים זיינען דערפאר געווען געצוואונגען צו וואנדערען אין אנדערע לענדער, וואו עס איז ניט געווען אזוי שווער צו קריגען א הסכמה, און עס איז דורך דעם אנטשטאנען דער מנהג פון וואנדערענדיגע מחברים, וואס פארען פון ארט צו ארט און נעמען אומעטום הסכמות פון די רבנים און זאמלען אויף זייער רייזע די דרוק קאסטען וואס זיי דארפען האבען פאר'ן ספר.—די הסכמות זיינען מיט דער צייט געווארען א מין מאנאפאל וואס האט די מחברים פארהיט אז מען זאל ניט נאכדרוקען זייערע ספרים. די ווענעציער רבנים פלעגען קנסנען דעם וואס פלעגט דאס טהון און דאס קנס געלד פלעגט צוטיילט ווערען אין דריי חלקים, א דריטעל פאר דער רעגירונג, א דריטעל פאר די ארימע לייט און א דריטעל פאר דעם מחבר. אין טייל הסכמות ווערט פיקסירט דער פרייז וואס דער מחבר האט א רעכט צו פערלאנגען פאר'ן ספר. אין אנדערע ערטער איז אחוץ דער הסכמה נאך דא אן ערלויבעניש פון דער רעגירונג, אזוי אז אויפ'ן פראנקפורטער תלמוד איז דא די הסכמה פון דעם דייטשען קייזער. צו די עלטסטע פריווילעגיעס געהערען דער פירוש אויף רות פון יצחק בן יוסף הכהן, געדרוקט אין 1551, און "ברכות אברהם", געדרוקט 1552 אין ווענעדיג. א דרוק ערלויבעניש פון די רבנים איז שוין דא אין דעם פעראריער "אסור והתר" פון 1555 און א רעקאמענדאציע פון פינף רבנים שוין אין דעם נעאפעלער "אגור". נאכדרוק און פלאגיאטען קומען אבער זעהר זעלטען פאר. צו די ווייניג באקאנטע פאלען געהערט דאס וואס האט פאסירט ר' אליה בחור, וואס מען האט אפגעדרוקט זיין פירוש אויפ'ן "מהלך" אהן זיין וויסען און נעגען זיין ווילען. אן ענליכע זאך האט געטאן משה טיקטין וועלכער האט אפגעדרוקט רפאל הלוי'ס אסטראנאמישע פארלעזונגען אונטער דעם נאמען "תכונת השמים."

ש ר י פ ט ע ן.

די שריפטען האבען געזאלט זיין די שענסטע אידישע זאמעל-ביכער און דערפאר מאכען זיי דעם מאוסטען איינדרוק.

זיי זענען רייך; זעהר רייך אבער דערפאר געשמאקלאז. זיי מאכען אויסערליך דעם איינדרוק פון שווערע גלאנציג פאליטורטע מעבעל-שטיקער וואס א אויפגעקומענער נגיד האט זיך געלאזט מיט אזוי פיל ברייטקייט מאכען. אדער פון גרויסע "באקסעס" שאקאלאד...

עס איז א וואונדער וואס זיי זענען אויך ניט געדעקט מיט זילבער אדער גאלד פאפיר און מיט א זיידענער סטענגע ארומגעבונדען—זיי וואלטען דאן שוין אפשר שענער גאנצער אויסגעזעהן.

די שריפטען זענען אזוי רייך אז ס'חילט זיך זיי אוועקשענקען עמיצען און ניט באהאלטען זיי מיט ליבע ווי א אמת שען ספר אין שאפע.

א שענע געבורטסטאג מתנה פאר א האלב פארהארעוועטע און האלב אינטעליגענטע אידישע מיידעל!

אויך אינערליך פעהלט אין די ביכער יעדע קאמפאזיציע. די שענע און אפטמאל זעהר שענע זאכען זענען צונויפגעשטעלט אהן געשמאק און פארלירען דערפאר זעהר פיל ווי בילדער וואס זענען שלעכט אויסגעהאנגען. אפטמאל ווירקען די שריפטען ניט ווי זאמלונגען פון שריפטען נור פון ביכער, וועלכע זענען צופעליג צוזאמענגעבונדען אינאיינעם מיט א פאר איינצעלנע לידער און ארטיקלען פון א זשורנאל צווישען, אפנים אז דער רעדאקטאר (אדער די רעדאקטארען) פון די שריפטען ווייסען נאך ניט אז א זשורנאל אין זיין צוזאמענשטעלונג אליין קען און דארף זיין א קונסט-ווערק, אז אמאל קען א זשורנאל גוט צונויפגעשטעלט האטש פון שוואכערע זאכען ווירקען שענער און מ ע ה ר ז א ג ע ן ווי א בוך אין וועלכען מייסטערווערק זענען צופעליג און אהן געשמאק געזאמעלט.

און לאז אט די פראגע פון דער אויסערליכקייט ניט זיין גרינג אין אייערע אויגען. דאס וואס קען געזאגט ווערען אויף סטיללאזיגקייט פון א דיכטער, קען אויך אנגעווענדט ווערען בנוגע א זשורנאל. ער ווייסט נאך ניט וואס ער וויל... ער האט זיך נאך ניט געפונען... כוחות, יונגע נייע כוחות רייסען זיך ערגעץ און זייער שאפען און שטרעבען איז נאך ניט קריסטאליזירט...

(אגב ווערט דערפון גערעדט אויך אין די אינטערעסאנטע און סימפטאמאטישע ארטיקלען פון לייוויק און ריבקין אין די זעלבע שריפטען).

די ליכט סיי פון שעפערישער קריטיק און סיי פון גוטער רעדאקציע—וואס איז כמעט דאס זעלבע—איז נאך אויף זיי ניט געפאלען.